КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

Диссертациялык кеңеш Д 12.20.614

Кол жазма укугунда
УДК 343.97(575.2)(04)

СУЛАЙМАНОВА АЙНУРА ЭРТАБЫЛДЫЕВНА

ВАНДАЛИЗМДИН ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АСПЕКТИЛЕРИ

12.00.01 – мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы, мамлекет жана укук жөнүндө окуулардын тарыхы

Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
д и с с е р т а ц и я

Илимий жетекчи:
юридика илимдеринин доктору,
профессор Джоробекова А.М.

Жалал-Абад, 2021

МАЗМУНУ

КИРИШ..3

1 ГЛАВА. ВАНДАЛИЗМ МЕНЕН КҮРӨШҮҮНҮН РЕТРОСПЕКТИВАЛЫК ЖАНА САЛЫШТЫРМАЛУУ-УКУКТУК АНАЛИЗИ

1.1. Вандализмдин социалдык маңызы..10

1.2. Вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу мыйзамчыгаруучулуктун калыптануусу жана өнүгүүсү: суроонун тарыхы..36

1.3. Вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу бүгүнкү күндөгү чет мамлекеттердин мыйзамчыгаруучулугунун нормаларынын салыштырмалуу-укуктук анализи..71

2 ГЛАВА. ВАНДАЛИЗМ МЕНЕН КҮРӨШҮҮНҮН ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ

2.1. Вандализмдин бүгүнкү абалы жана масштабдары...............................91

2.2. Вандализм үчүн мүнөздүү болгон факторлордун социалдык шартталгандыгы..108

2.3.Вандализмдин өзгөчөлүктөрү жана анын башка чектеш коомдук кооптуу кылмыштардан чектөө..126

ТЫЯНАКТАР...147

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ....................................151

КИРИШ

Диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыргызстандын коомдук жашоосунун түрдүү чөйрөлөрүндө орун алган социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр социалдык корголбогондукка шарт түзүп, аны менен биргеликте жаштардын асоциалдык жүрүм туруму менен байланышкан көйгөйлөрдү, алардын алсыз коомдук адаптациясын, имараттарды, курулуштарды, тарыхтын, маданияттын эстеликтерин негизсиз кордоодо, коомдук адептүүлүктү акарат кылган сүрөттөө жана башка жолдор менен жасалган аракеттерде, жана ошондой эле транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу, материалдык-маданий баалуулуктарды бузууда чагылдырылган ачуулукту жана нараазычылыкты ачыктады.

Бүгүнкү мезгилде вандализм коомдук кооптуу көрүнүш катары биздин коомдо уланып келгендигин жана жазык жоопкерчилиги тууралуу мыйзамчыгаруучулугунда жоопкерчиликтин камтылгандыгына карабастан зыянын тийгизгендиги белгилеп кетүү зарыл. Вандализмдин кесепеттери материалдык зыянында гана эмес, ошондой эле социалдык чыңалууларда да байкалып келет. Жашы жетелектердин жана жаштардын арасында бул кылмыштык аракеттердин жайылгандыгын жана ошондой эле бул аракеттердин жайылуусунун жаңы формаларынын жана ыкмаларынын пайда болуусун эске алуу менен аларды алдын алуучу чараларды жасоо керек. Ошондуктан мамлекеттик органдардын, коомдук жана бей өкмөттүк уюмдардын, жана ошондой эле жарандардын ишмердүүлүгүнүн башкы багыты болуп вандализмди алдын алуу эсептелет.

Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан соттук укуктук реформа кылмыштарды алдын алуунун мамлекеттик саясатынын негиздерин түздү. Мамлекеттин укуктук системаны бекемдөө, моралдык адептик тарбиялоо,

вандализм менен байланышкан коомдук кооптуу аракеттерди жасоого алып келген, социалдык негативдик факторлорду жокко чыгарган, өзүн өзү өнүктүрүү жана жеке өсүү үчүн шарттарды түзүү боюнча аракеттери жетишсиз. Вандализмди алдын алуу системасы менен негативдик белгилерди курган коомдун бардык чөйрөлөрүн өзүнө камтыйт.

Вандализм көйгөйлөрү тиричилик чөйрөсүнөн сыртка чыкты, анткени, тилекке каршы, мындай аракеттердин кесепеттеринин таасири чоң. Себеби мындай бузуучулук аракеттер көптөгөн себептер менен түшүндүрүлүп, көп учурда адамдын аң-сезиминде жашынып, инсандын социалдык психологиялык кемчиликтеринин симптомдорун түзөт. Себептик кесепеттик көз карандылыкка, коомдук аң-сезимде максатсыз, эч нерсе менен негизделбеген антикоомдук аракет катары болгон вандалдык аракеттердин мотивдерин аныктоого көңүл бөлүү керек. Мисалы, социалдык баалуулуктардын деформациясы жүргөн, бекитилген нормалардын түрдүү бузулууларына алып келген керектөөнүн кыйырлоосу орун алган социалдык институттарды аныктоо абзел.

Биздин жазык мыйзамчыгаруучулугубузда каралган бул аракеттердин белгилери салыштырмалуу абстракттык түшүнүктөр менен аныкталып, юрист теоретиктер жана практикалык бөлүктөрдүн кызматкерлери менен бирдик түшүнүүгө алып келбейт. Ошону менен биргеликте, биздин республикабызда вандализмдин жаратылышы жана көйгөйлөрүн атайын изилдөөлөрдүн жоктугу, вандализмдин маңыздуу мүнөздөмөсү менен байланышкан социалдык психологиялык аспектилерди эске албай туруп бул көрүнүштү кеңири кароо, аны чектеш кылмыштардын курамынан чектөө боюнча иштелген методдордун жетишсиздиги бул коомдук кооптуу аракеттер менен күрөшүүнүн натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизет.

Жогоруда аталган бул теманын актуалдуулугун тастыктап, укуктук жаратылышынын изилденүүсүнүн маанилүүлүгүн, жана ошондой эле

теоретикалык жана практикалык маңызы менен шартталган вандализмдин мүнөздөмөсү менен байланышкан көйгөйлөрдү белгилейт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен болгон байланышы. Бул диссертациялык изилдөө инициативдүү болуп эсептелип, жождун ИИИнин планына кирбейт.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери. Диссертациялык изилдөөнүн максатын вандализмдин комплекстик тарыхый укуктук изилденүүсү түзөт.

Коюлган максаттарды ишке ашыруу үчүн төмөнкү **маселелер** белгиленет:

- вандализмдин социалдык маңызын ачыктоо;
- вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу мыйзамчыгаруучулуктун калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн ретроспективалык талдоосун жүргүзүү;
- вандализм үчүн жоопкерчилик жөнүндө чет өлкөлөрдүн мыйзамчыгаруучулугунун нормаларынын салыштырмалуу укуктук талдоосун жүргүзүү;
- вандализмдин заманбап абалын жана жайылгандыгын изилдөө;
- вандализм үчүн мүнөздүү болгон факторлордун социалдык шартталгандыгын аныктоо;
- вандализмдин анын окшош коомдук кооптуу аракеттерден чектөөчү белгилерин аныктоо.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы. Бул диссертациялык изилдөө Кыргыз Республикасында вандализмдин тарыхый укуктук аспектилерин комплекстик талдоого арналган биринчи иштерден болуп саналат.

Эмгекте вандализмдин социалдык маңызы жүргүзүлгөн, вандализм үчүн жоопкерчилик жөнүндө мыйзамчыгаруучулуктун калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн суроолору изилденген, вандализм үчүн жоопкерчилик жөнүндө чет өлкөлөрдүн мыйзамчыгаруучулугунун нормаларынын

салыштырмалуу укуктук талдоосу каралган, вандализмдин заманбап абалы жана жайылгандыгы изилденген, вандализмдин факторлору жана алардын социалдык шартталгандыгы изилденген, вандализмди башка чектеш коомдук кооптуу аракеттерден айырмалаган өзгөчөлүктөр каралган, жана ошондой эле изилденип жаткан көйгөй боюнча тыянактар жана сунуштар берилген.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында алынган жана иштелген илимий практикалык жоболор Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамчыгаруучулугуна анын андан аркы жакшыртылуусу үчүн өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү максатында колдонулуусунун мүмкүн болгондугу менен аныкталат. Андан сырткары, автор тарабынан иштелген сунуштар жана тыянактар вандализмдин көйгөйлөрү боюнча андан кийинки изилдөөлөрдү жүргүзүүдө илимий изилдөө ишмердүүлүгүндө, юридикалык багыттагы окуу жайларында адистерди окутуу жана даярдоо процессинде, «Мамлекеттин жана укуктун теориясы», «Жазык укугу», «Криминология», «Укук бузууларда алдын алуу» сабактарын окутууда окуу процессинде колдонулуусу мүмкүн.

ЖАКТООГО ЧЫГАРЫЛГАН ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОР:

1. Коомдук кооптуулук вандализмдин социалдык маңызы катары түрдүү факторлордун таасири астында инсандын калыптануу процессинде куралган ички деструктивдик багыттамалардан көз карандылыгы тууралуу негизделген тыянак. Ошону менен биргеликте, негативдик мамилени билдирүү менен, өзүн өзү бекитүүнү каалоо менен, укук бузуунун оор көрүнүштөрүнө айлана турган өзү кабыл алган антисоциалдык аракеттерин демонстрациялоо менен, өзүнүн агрессиясын жалпы колдонуудагы мүлктүн жана буюмдардын маанисиз бузулуусуна,

кордолуусуна же тарыхый маданий эстеликтердин бузулуусуна багыттап, анын натыйжасында мүлктүк мамилелерге зыян тийгидүү түрүндөгү коомдук кооптуу кесепеттер орун алуусу мүмкүн.

2. Жасалган изилдөө бирөөнүн мүлкүн бузуу жана ага зыян тийгизүү менен байланышкан анти коомдук аракеттер узак мезгилдеги тарых ичинде мамлекеттин өнүгүүсүнүн түрдүү мезгилдеринде тергөөчүлүк укуктук тажрыйбада коллизиялык абалдарды түзүү менен кылмыштардын чектеш курамдарынын мазмунунда бул аракеттердин белгилеринин бекитилгендигине байланыштуу түрдүү укуктук баалоого жана квалификацияланууга ээ болгондугун көрсөттү. Кыргыз Республикасынын мыйзамчыгаруучулугунун өнүгүүсү жазык мыйзамынын түзүмүндө вандализмдин бирдиктүү курамына мүлктүн кордолуусу жана бузулуусу үчүн жазык жоопкерчилигин кошкон жобону иштеп чыгууга шарт түздү жана бүгүнкү күндө бул норманын предметтеринин тизмесин кеңейтүү жолу менен андан аркы жакшыртылуусу аткарылууда.

3. Көптөгөн өлкөлөрдү вандализм менен байланышкан аракеттердин жайылгандыгы жана ошондой эле жогорку латенттүүлүгүнүн мүнөзү боюнча вандализмге жакын болгон коомдук кооптуу аракеттерге мыйзамчыгаруучулук менен тыюу салууга жана ал үчүн жоопкерчиликти жазык мыйзамчыгаруучулугунун өз алдынча нормасында жана бир нече беренелеринде имараттардын жана курулуштардын булгоо, коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу жана кол салуунун предметинин тизмеси, жана ошондой эле жогорку көңүлдүн жана мамлекет тарабынан бул анти коомдук көрүнүшкө алдын алуу чараларын кабыл алуунун зарылдыгын тастыктаган жазанын чаралары менен айырмалаган башка курамдардын камтылуусу үчүн мүмкүнчүлүк жараткандыгы тууралуу теоретикалык тезис.

4. Вандализм тууралуу маалыматтын так эместиги анын латенттүлүгүнүн себебинен мамлекеттик, муниципалдык жана жеке

болгон менчиктин формаларына коомдук транспортто жана башка жайларда мүлктү бузуу, имараттарды, курулуштарды, тарыхый маданий эстеликтерди бузууга багытталган жасалып жаткан укукка каршы аракеттердин алдындагы бул аракеттердин реалдуу масштабын тастыктабагандыгы тууралуу тыянак аргументтелген, бирок ошол эле учурда ал мамлекеттик органдар, коомдук жана бей өкмөттүк уюмдар, жарандар тарабынан каршылык көрсөтүүнүн натыйжалуу чараларын өз убагында жана биргеликте иштелүүсүн талап кылган кол салуунун кооптуу формаларына айлануу перспективасына ээ болгон туура жолдон кайтарган жүрүм турумдун бузуучулук белгилерине көрсөтөт.

5. Вандализм социалдык көрүнүш катары коомдогу толкунданууларга жооп бергендиги жана протест белгиси катары коомдук тынчтыктын жана укуктук тартиптин түрдүү бузулууларында байкалгандыгы аныкталган. Коомдук тартипти камсыз кылуунун көйгөйлөрү коомдук мамилелердин стабилдүүлүк абалы, инсандын социалдык укуктук корголгондугу, мыйзамдуулук менен тыгыз байланышта болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Коомдук мамилелер чөйрөсүндө жасалган вандалдык аракеттер кылмыштык аракеттер катары жалпы эрежелерден сырткары, анткени мыйзам менен каралган нормаларды бузат. Ошол эле учурда социалдык, социалдык психологиялык жана психикалык көз караш менен каралган күнөөлүүлөрдүн бул аракеттери мыйзамчыгаруучулук нормалары менен гана эч качан камтылып кетпейт. Ошол себеп менен вандализмдин гана эмес, ошондой эле ага коштош болгон социалдык көйгөйлөрдүн, бул социалдык феномендин коомдук мамилелерин изилдөөнүн маанилүүлүгү аныкталат.

6. Вандализмге мүнөздүү болгон аны коомдук мүлккө зыян тийгизген аракеттердин жасалуусунун ыкмасы, интенсивдүүлүгү, узактыгы менен чектөөгө мүмкүнчүлүк түзгөн өзгөчөлүктөрдүн жасалган изилдөөнүн жүрүшүндө аныкталгандыгы негизделген. Предметтин

(имарат же курулуштар, коомдук транспортто жана башка жайлардагы мүлк) вандализмдин милдеттүү белгиси болгондугу белгиленет. Аракеттин жүрүшүндө мүлккө зыяны тийип, жыйынтыгында мүлктүн сапаттык абалы жана пайдалуулугу начарлагандыгы менен мүнөздөлгөн кылмыштын жасалуусунун механизми өзгөчө. Ошону менен биргеликте, мүлктүк мамилелерге зыянын тийгизүү факты күнөөлүүнүн аракеттеринде бул аракеттердин белгилерин аныктоочу критерий болуп саналат.

Изденүүчүнүн жеке салымы диссертациялык иштин даярдалуу процессинде диссертант тарабынан жоболор, тыянактар жана изилдөөнүн жыйынтыктары жеке түрдө иштелип чыккандыгы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы эл аралык жана илимий практикалык конференцияларга катышууга жана баяндоого даярдык процессинде, КР УАК сунуштаган журналдарында жасалган изилдөөнүн жүрүшүндө алынган негизги жыйынтыктарды жана жоболорду жарыкка чыгаруу, жана ошондой эле изилдөөнүн бул жыйынтыктарын мамлекеттин жана укуктун теориясы, жазык укугу, криминология, укук бузууларды алдын алуу сабактары боюнча курсанттарды жана угуучуларды КР ИИМдин Академиясында окутуу процессинди колдонуу аркылуу жүргүзүлгөн.

Диссертациянын жыйынтыктарынын чагылдырылуусунун толуктугу. Иштелип чыккан жоболор, алынган жыйынтыктар жана диссертациялык изилдөөнүн тыянактары диссертант тарабынан 10 илимий эмгектерде басылып чыгарылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү зарыл болгон талаптарга жооп берет жана киришүүнү, алты бөлүмдү камтыган эки главаны, тыянактарды, жана ошондой эле иште колдонулган булактардын тизмесин бириктирет.

ГЛАВА 1. ВАНДАЛИЗМ МЕНЕН КҮРӨШҮҮНҮН РЕТРОСПЕКТИВАЛЫК ЖАНА САЛЫШТЫРМАЛУУ-УКУКТУК АНАЛИЗИ

1.1. Вандализмдин социалдык маңызы

Вандализм тартипти орнотуу боюнча коомдук мамилелердин чөйрөсүндө адамдын бузуучу жүрүм турумунун бир формасы болуп, акыркы жылдары жалпы коомчулук тарабынан активдүү талкууланып жана четке кагылып келет, анткени кылмыш-жаза мыйзамы менен корголуучу коомдук мамилелерге чоң зыянын тийгизет. Ал эми вандал катары бирөөгө же коомго таандык болгон мүлккө зыянын атайын же шалаакылык менен тийгизген адам түшүндүрүлөт[1, 240б.]. Бул мааниде вандализм түшүнүгү күндөлүк бейбаштыктын көрүнүштөрүнө окшош болуп таратылууда. Ал окуу жайларында, транспортто жабдыктарга, коомдук, жеке мүлккө зыян тийгүзүүнү, дубалдарга сүрөттөрдү жана жазууларды жана башкаларды түшүндүрө баштады.

Вандализм сөзүнүн пайда болуусу тарыхый түрдө вандалдардын уруулары менен байланышып, алар төртүнчү жүз жылдыктын ортосунда Римди талап тоноп, христиандык жана байыркы маданияттын эстеликтерин бузган [2, 140б.]. Вандализмдин бүгүнкү түшүнүгү – бул тарыхый, маданий эстеликти же болбосо табигый объектти коомдук адеп-ахлакка доо кетирген жазуулар, сүрөттөр же башка ыкма менен булгоо, буга тете эле транспортто же башка коомдук жерлерде мүлктү бузуу [3]. Мындай иштерди жасаган адамдарды вандал деп аташат.

Вандалдар өзгөчө оройлук менен айырмаланышып, ыйык буюмдарды жана храмдарды жөн эле бузуу менен чектелбестен, бул иштерди өзгөчө кемсинтүү формасында ишке ашырган. Мындан соң он

тогузунчу жүз жылдыкта вандализм сөзү маданияттын чыгармасынын жыйынтыктарын жана архитектуранын эстеликтерин бузуу же коргоо катары кеңири колдонулган. Окшош талкуулар бүгүнкү ата мекендик маалымат булактарындарда жана сөздүктөрдө кездештирилип, вандализ маданий жана материалдык баалуулуктардын эч бир маанисисиз бузулуусун түшүндүргөнү белгиленип, бузуучунун аракеттеринин тийгизген зыянынын иррационалдуулугуна өзгөчө көңүл бөлүнөт [1, 241б.].

Заманбап англис тилиндеги булактарда вандализмдин укуктук аспектисине көңүл бөлүнүп, вандал өзүнө жат болгон мүлктү атайын же одонолуктун кесепетинен бузган адам болгондугу белгиленет. Вандализмдин юридикалык аныктамалары түрдүү мамлекеттерде окшош болбогондугун белгилеп кетүү зарыл. Мындан сырткары, бирөөнүн мүлкүн бузуу менен байланышкан аракеттер, ыйык жайларга жана нерселерге болгон төмөн мамилелер түрдүү юридикалык баага ээ болуусу мүмкүн.

Вандализм тууралуу кеп кылып отуруп, изилдөөчүлөр бузуучунун түрдүү аракеттерин түшүнүшөт: паркты таштандылар менен булгоодон жана газон чөбүн тепселөөдөн тартып массалык тартип бузуулар учурунда магазиндерди тоноого чейин. Аныктаманын иштелип чыгуусунда кыйынчылыктар коомго деструктивдик мүнөздөгү бузуулардын индивидуалдык, топтук жана социалдык нормалар тарабынан түшүнүүсү менен байланышып, бири бирине туура келбейт [4, 141б.].

Орус тилинин сөздүгүндө вандализм маанисиз-катаал түрдөгү тарыхый эстеликтердин жана маданий баалуулуктардын бузулуусу жана варвардык катары каралып келет [5, 73б.]. Башка аныктама улуу орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө камтылып, бул түшүнүктүн кеңири түшүндүрмөсү берилген. Ага ылайык, вандализм орой агартууга, билим алууга каршы болгон аракеттерди түшүндүрөт[6, 163б.]. Мындан башка

кыска болгон аныктамалар да бар, ага ылайык вандализм бул жапайы орой каракчылыкты билдирет[7]. Башка изилдөөчүлөр вандализмдин эч бир маанисисиз катаал түрдө тарыхый эстеликтердин жана маданий баалуулуктардын бузулуусу катары мүнөздөлгөндүгүнө көңүл бөлүшөт.

Вандализмдин түшүнүгүнүн бир нече варианттарынын орун алгандыгын белгилеп кетүү маанилүү жана күнүмдүк колдонууда көркөм адабияттарда жана публицистикада бул сөз өзүнүн атайын юридикалык маанисин жоготуп, бул сөздүн кеңири мааниси болгон жалпы түрдө колдонулулат. Бул термин публицистикалык жана илимий адабияттарда аскердик-тарыхый темаларды тийиштүү тарыхый тилден сырткары болгон чындыктарды, көрүнүштөрдү, тарыхый фактыларды жана саясий катаклизмдерди сүрөттөш үчүн колдолуп, бул сөздүн тамырынын этимологиясы менен түшүндүрүлөт. Бул сөздүн маңызынын варианты психологиялык компонент менен байланышкан, себеби бул мааниде адамдын аракеттеринин маанисинин, рационалдуулугунун, адептигинин жоктугун, катаалдыктын же агрессиянын бар болгондугун көрсөтүү үчүн колдонулат. Бул сөз социологиялык мааниде материалдык жана рухий баалуулуктарды маанисиз бузуу, зыян тийгизүү түрүндө болгон социалдык көрүнүштөрдү билдирүү үчүн колдонулат. Бул учурда «вандализм» сөзү кеңири мааниге ээ болуп, кылмыштар гана эмес, ошондой эле административдик укук бузуулар жана башка окшош укук каршы аракеттерди өзүнө камтыйт.

Вандализм кесепети бирөөнүн мүлкүн, жаратылыш же электрондук-маалыматтык объектилерди же рухий жана маданий баалуулуктарды бузуу же ага зыян тийгизүү болгон агрессивдик мүнөздөгү кылмыштардын жыйындысы катары каралат. Мындай учурда бул термин криминологиялык мааниде каралат[8, 222-225б.].

Каралып жаткан көрүнүш тигил же бул аракеттерди вандализм катары түшүнүүдөн жана ошондой эле бул көрүнүштүн кандай илимий

көз карашы менен каралып жаткандыгынан жана укукка каршы аракеттерге болгон мамиледе субъектинин ойногон ролунуну кесепетине байланыштуу түрдүү түшүнүктөргө ээ болуусу мүмкүн. Албетте, жабырлануучу вандализм актында ага зыян тийгизген атайлап жасаган кылмышты көрөт. Ал эми вандализм жасаган адам тарабынан анын аракетери оюн же референттик топто анын ролун жана статусун аныктоого зарылдык катары же жаман ниетте эмес, анын ичинде жардам көрсөтүү, жасалган аракеттер катары кабыл алынат. Деструктивдик актыларды вандалдык аракеттерге таандыгын аныктоодо эң көп кыйынчылыктар вандалдык аракеттердин түрлөрүн жана анын көрүнүштөрүнүн түрлөрүн аныктоодо аморфтуулукту жаратат[9, 24-25б.].

Маданий чөйрөдө жана диний ишмерлердин чөйрөсүндө «вандализм» термини дагы да кеңири каралып, маданий баалуулуктардын түздөн түз бузулуусун гана эмес, ошондой эле маданий баалуулуктардын кыйын бузуу учурларын да өзүнө камтыгандыгын белгилеп кетүү зарыл. Анын ичинде руханий баалуулуктарды жана ориентирлердин бузулуусу же агартуудагы, маданияттагы, чыгармачылыктагы ачык болгон жетишсиздиктердин, ага бул чөйрөдөгү билимдеринин жоктугу кирип, кесепети мындай аракеттердин себептерине кирип, башка аморалдык жана башка негативдик болгон чыгармачылыктагы, маданияттагы эксперименттери (новациялары) вандализмди жасоого түрткү жаратат.

Коомдук аң сезимде мотивдерге ээ эмес, максатсыз, маанисиз жүрүм турумдар ошондой эле вандализм катары кабыл алынуусу мүмкүн. Көрүнүштөрдүн себептерин жана ошондой эле вандализмдин негизги мотивдерин аныктоо бул көйгөй боюнча биринчи маалыматтарынын пайда болгон моментинен тартып социалдык изилдөөчүлөрдүн негизги маселелерин түздү. Адабияттарда вандализмдин көрүнүштөрүнүн жана мотивдеринин алты тиби айтылат[10, 245б.]: - тактикалык вандализм, бул учурда бузуу башка максаттарга жетүү үчүн каражат катары колдонулат.

Мисалы, дүң жана чекене баалардын төмөндөөсүн болтурбоо максатында товарлардын чоң өлчөмү бузулат; - вандализм бир нерсеге ээ болуунун методу катары, бузуунун негизги мотиви материалдык пайда болуп саналат. Маңызы боюнча вандализмдин бул формасы уурулуктун бир түрүн түзөт. Мындай көрүнүштөрдүн мисалдарын түрдүү мамлекеттерде бүгүнкү күндүн көрүнүштөрүндө кыйынчылыксыз кездештирсе болот. Мындай учурларда баалуу түстүү металлдарды камтыган бардык жабдыктарга биринчинде зыян тийгизилгендиги баарына белгилүү. Эшиктин кармагычтары, көрсөткүчтөрдүн доскалары жана түрдүү түзүлүштөр, мемориалдык доскалар үлгү катары мисал боло алат. Вандализмдин мындай формасы мүрзөлөрдүн территорияларында кеңири таратылып, гүлдөр, алтындан жазылган жазылмалар, эстелик доскалар урдалат; вандализм оюн же өзүн көрсөтүү максатында колдонулган формасы жаш балдардын арасында колдонулуп, өзүнүн теңдештеринин арасында шамдагайлыгын, эрдигин, күчүн көрсөтүү менен өзүнүн социалдык статусун көтөрүү мүмкүнчүлүгү катары каралат. Бул жерде вандализм актыларын жасоого негизги түрткү катары кызыгуу, мелдешүү, күчүн жана шамдагайлыгын көрсөтүү эсептелет[11, 4б.]; - идеологиялык вандализм, бузуучу белгилүү саясий же социалдык максаттарды көздөп, бузуунун объектиси, эреже катары, ачык көрсөтүлгөн жана жашырылбаган символикалык мааниге ээ жана бийликтин түрүн, улуттук же социалдык топту, социалдык институттарды түшүндүрөт. Буга чейинки бардык социалдык революцялар жана катаклизмдер, эреже катары, идеологиялык вандализдин күчөтүлүүсү менен коштолгондугу мурун эле далилденген. Улуу француз революциясына кайрылуу менен архитектуранын эстеликтеринин бузулуусу антимонархиялык, антикатоликалык жана антифеодалдык мүнөзгө ээ болгондугун көрсө болот. Дал ушул символдор өзгөчө интенсивдүүлүк менен көп бузулуп, мисалы, монастырлар, чиркөөлөр, иконалар жана башкалар 1917-жылдагы

Октябрь революциясынан кийин буга чейинки түзүлүштүн символдору катары бузулууга дуушар болгон; - вандализм өч алуунун формасы катары, бузууга тарынтууга же жеке кемсинтүүгө жооптун кесепети катары эсептелет. Бул форманын өзгөчөлүгү мүлктүн бузулуусу каршы тараптын аракеттерине кечиктирилген жооп катары жасалып, эреже катары, анонимдүү бойдон калат. Тарынуусу өзү ойлоп тапкандай болуусу мүмкүн, ал эми бузулуунун объектиси душмандыктын биринчи булагы менен символикалык түрдө гана байланышы мүмкүн. Өч алуунун мындай формасы өтө кызыктуу жана эмоционалдык планда натыйжалуу болуп, бирок жеке кагылышууга алып келүүсү мүмкүн. Бул предметтердин бузулуусу конкреттүү адамга өч алууну түшүндүрүп, бузуу тарынтууга же кемсинтүүгө жооп реакциясын билдирет; - жаман ниеттеги вандализм башка адамдарга душмандык, зыяндык, жактырбоо сезимдери менен чакырылып, тийгизген зыяндан моралдык канааттануу алынат. Ошону менен бирге, объект маанилүү эмес болуп, өч алуунун вандализминин учурундай бул душмандыктын комбинациясы болуп, анын жыйынтыгында күнөөлүү жабырлануучунун эсебинен канааттануу сезимине ээ болуусу вандализмдин көптөгөн учурларында кездешип, коомдук жайларда даараткналарды бузууда, суу магистралдарын бузууда колдонулат. Мисалы, 1977-жылы бир киши классикалык сүрөттүн чыгармачылыгы болгон 23 көркөм сүрөттөрүн кислотанын жардамы менен бузган. Мындай аракеттердин себеби эмнеде болгондугу тууралуу суроого, мындай деп жооп берген: «Башкаларга баалуу болгон нерселерди бузуу мен үчүн зарыл болгон»[12, 21-24б.].

Вандалдардын дал ушул уруусунун өкүлдөрүн өзгөчө белгилүү үчүн бүгүнкү күндөгү тарыхчыларда так маалыматтардын жок болгондугуна карабастан, он эки жүз жылдыктын литографиларында жана сүрөттөрүндө вандалдар орой, таза эмес, кийимдери жыртылган, сакалдуу каракчылар, атайын жалданган кылмышкерлерди эстеткен адамдар катары белгиленет.

Социалдык-психологиялык жана социологиялык изилдөөлөргө кайрылып, бул феномендин мындан да кеңири талкуулануусун аныктайбыз. Изилдөөчүлөр вандализм жөнүндө кеп кылып, бузуу аракеттеринин түрдүү топторун түшүнүшөт: имараттарга, маданияттын жана тарыхтын эстеликтерине жазуудан баштап, коомдук мүлктүн бузулуусу жана паркты таштандылар менен толтурууга чейин жана башкалар. Орун алган кыйынчылыктарга карабастан вандализмдин негизги маңыздуу элементтерин белгилеп кетсе болот. Ошентип, ниети, деструктивдүүлүгү жана бузулган объектке болгон жеке менчик укугу белгиленет. Ошого байланыштуу, вандализм катары бирөөнүн мүлкүн атайын бузуу актысы түшүндүрүлгөндүгү тууралуу аныктама иштелип чыгат[13, 25б.].

Дал ушул бузуунун түз ниети бул түшүнүктү колдонуудагы негизги кыйынчылыктарды жана түрдүүлүктөрдү жаратат. Мындай аракеттердин айырмалоочу белгиси болуп адамдардын өздөрүнүн аракеттеринин кесепеттерин түшүнбөгөндүгү эсептелип, анын натыйжасында өздөрүнүн жоопкерчилигин сезишпейт. Практикада атайын ниеттеги жана атайын эмес бузуулардын айырмачылыгын чыгаруу кыйынчылыктарды жаратат, анткени алардын жыйынтыктары бирдей – материалдык зыян жана айлана чөйрөнүн деградациясы, жана көп учурда башка адамдарга олуттуу моралдык зыян. Кээ бир изилдөөчүлөр айтылып кеткен түрлөрдү вандализмдин формаларына киргизишет. Мисалы, бирөө ээсинин же аны башкаруучунун макулдугу жок анын мүлкүнүн физикалык формасын өзгөртсө, анда бул вандализм экендиги жөнүндө аныктама берилет. Акыркысы анын максаты менен эмес колдонуунун, кызыгуунун, проектирлеген адамдын пландарынын жана колдонуучунун каалоосунун туура келбегендигинин жыйынтыгы болуп эсептелет[14. 74-76б.].

Ошону менен бирге чет өлкөлүк криминологдордун көз карашын карап чыгуу өзгөчө кызыгууларды жаратып, вандализм укукка каршы

агрессивидик аракеттерди түшүндүрүп[15, 223б.], вандализди агрессивдик кылмыштардын түрүнө киргизген бүгүнкү күндүн окумуштуулары тарабынан колдоого ээ. Акыркылардын мазмуну атайын ниеттеги деструктивдик тенденцияга ээ субъектинин адамдарга, коомго жана буюмдарга болгон душмандыгын, кооптуулукту түзгөн шарттарды билдирет. Кылмыштуулук бузуунун бардык түрлөрү атайын себеп менен айкын көрсөткөн көрүнүштөрдү бириктирет (мисалы, массалык маалымат каражаттарында ачыкталбаган маалыматтарды таратуу максатында) жана аларды тактикалык катары кабыл алса болот.

Идеологиялык вандализмди, өч алуу максатында жасалган вандализмди, материалдык пайда көрүүнү көздөгөн вандализм болгон түрлөрүн карап отуруп, кээ бир авторлор анын экологиялык вандализм болгон түрүн белгилейт. Аларга дарактарда жана тоолордогу таштарда жазылган жазуулар; концерт залдарынын дубалдарындагы жазылмалар, сынган терезелер, стадиондордун трибуналарындага отургучтардын бузулуусу түрүндөгү музыкалдык жана спорттук фанаттардын вандализми; автобустук аялдамалардын жана көчөлөрдөгү жарыктандырууларлардын бузулуусу түрүндөгү көрүнүштү жараткан кичи архитектуралык формаларга жасалган вандализм; электрондук чөйрөдөгү вандализм[16, 157-158б.].

Берилген классификацияда вандализмдин түрлөрүнүн бузууда байкалган конкреттүү белгилери өз алдынча белгиленбейт. Ошону менен бирге, жогоруда көрсөтүлгөн классификацияда камтылган вандализм актыларынын көрүнүштөрүнүн көптүгү өз алдынча топтор катары түзүлөт жана алар жасалган кылмыштын мотиви жана ыкмасы, кол салуунун субъектиси же предмети болгон жалпы белгилер менен бириктирилген.

Белгилүү жагдайларда мамлекет өзү вандализм сыяктуу көрүнүштүн пайда болуусуна түрткү жасоосу мүмкүн, мисалы, коомдогу саясий келишпестик орун алган учурда. Вандализм актыларын колдонуу көз

карашы боюнча эң активдүү күч болуп мамлекеттеги башкаруу формасы же болбосо анын өнүгүүсүнүн негизги багыттары жөнүндө түшүнүктөрү боюнча кээде каршылаш тарапта болуп, күрөш жүргүзгөн саясий күчтөр эсептелет. Биринчи вариантта өтө көп санда жана өзгөчө катаалдык менен коомдун түзүлүшүнүн туура модели деп аталган жаңы формасын курууга чакыруу менен коштолгон маданияттын бар болгон объектилери бузулган төңкөрүштү караса болот.

Мамлекеттин жана коомдун андан аркы өнүгүүсүнүн жолу тууралуу түшүнүктөрүндөгү каршылыктардын жыйынтыгы айкын түрдө саясий митингдерди, иш таштоолорду, пикеттерди жана имарттарды, автоунааларды, эстеликтерди жана башкаларды вандализм актысына дуушар кылган публикалык массалык протесттик кыймылдардын башка формаларын билдиришет. Бирок маданияттардын, мамлекеттердик, саясий топтордун ачык конфлик же кагылышуу учурларында вандалдык аракеттерди жасоонун массалык же топтук формаларынан сырткары коом үчүн тааныш болгон объектиге бир адам тарабынан жасалган индивидуалдык вандализм да бар.

Вандализм убакыттын өтүүсү менен белгилүү динамикага ээ болгондугун жана коомдо анын өнүгүүсүнүн белгилүү тарыхый мезгилинде басымдуулук кылган ошол социалдык процесстерге ылайык түрүн өзгөрткөндүгүн белгилеп кетүү зарыл. Бирөөнүн маданиятынын объектилерин жок кылуу же булгоо анын басылып алынуусу же филогенездин баштапкы этаптарындагы кулга айлануусу логикалык түшүндүрүүгө ээ болуусу мүмкүн, анткени көп учурда сырткы объективдик жагдайлар менен байланышкан. Айлана чөйрөнү жана анын элементтерин цивилизациянын өнүгүүсүнүн заманбап этабында бузуу же өз алдынча өзгөртүү бул процесстин ички индивидуалдык инсандык детерминанттарын издөөгө болгон изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурат, ал эми алардын субъективдүүлүгүнө байланыштуу вандализмдин маңызын

түшүнүүгө болгон көптөгөн теорияларды жана ыкмаларды жаратат. Андан сырткары вандализм узак убакыт бою илимий кызыкчылыктардын өз алдынча объектиси болгон эмес, ал инсандын девианттык аракеттеринин коштогон формасы, ээнбаштыктын бир түрү катары каралып келген. Акыркысы бул феномендин комплекстик жана илимий негизделген түшүнүктөрүнүн жоктугуна алып келип, түрдүү өлкөлөрдө көп миллиондук чыгымдарга алып келет жана бүгүнкү социалдык реалдуулуктагы оордошкон каршылыктардын бар болуусуна алып келүүдө.

Коомдун баалуулуктары алардын коомдук маанилүүлүгүнө жараша даражасы боюнча белгилүү иерархиялык түзүмдөргө бөлүнүп, аз жана көбүрөөк жогорку тартиптеги баалуулуктарга бөлүнөт. Ошого байланыштуу кол салуу зыян тийген коомдук мамилелердин маанилүүлүгүнө жараша көбүрөө коомдук кооптуулукка ээ. Булгоо түрүндөгү кылмыштык аракеттер коомдук адептүүлүккө кол салат жана коомдук транспорттогу же башка коомдук жайлардагы мүлктү бузуу менен мүлктүк мамилелерге кол салат.

Тигил же бул аракеттерди криминалдаштыруунун критерийлеринин бири болуп конкреттүү ыкма менен жасалган жана ошого байланыштуу коомтуу кесепеттерге алып келген баалуу коомдук мамилелерге кол салууну билдирет. Аракеттердин кылмыштуулугун аныктоодо бул шарттарды жалгыз гана алардын жыйындысында гана эске алуу зарыл. Бир эле объектиге таасирдөө, мисалы, мүлктүк мамилелер, түрдүү жолдор менен – мүлктү уурдоо же бузуу – тийиштүү кесепеттердин орун алуусуна алып келет, жана жыйындысында бул кол салуулардын коомдук кооптуулугунун түрдүү даражаларын аныктайт. Кылмыштык кесепеттердин коомдук кооптуулугунун көрсөткүчтөрү фактылык зыяндуулугунан көз каранды. Башка сөздөр менен, кесепеттер жалпысынан белгилүү объектиге тийгизген (коомдук мамилелердин

баалуулугу) маңыздуу зыян менен (зыяндын сандуу мүнөздөмөсү) мүнөздөлүүсү милдеттүү. Ошондуктан мындай зыянга алып келбеген маанилүү коомдук мамилелерге таасирдөө адамдын аракеттеринин коомдук кооптуулукка ээ эместигин билдирет.

Мүлктүн жол кылынуусу, бузулуусу же булгануусу жасалган кол салуунун мүнөзү боюнча айырмаланып, предметтердин белгилүү белгилеринин азаюусу же жоголуусу түрүндөгү түрдүү кесепеттердин орун алынуусуна алынып келүүсү мүмкүн. Албетте, коомдук кооптуу аракеттердин жазык укуктук мүнөздөмөсү үчүн бардык кесепеттерди эмес, коомдук кооптууларын гана эске алуу маанилүү. Кылмыштын кесепеттеринин түрлөрүнүн ичинен материалдык жана моралдык түрлөрү белгиленет. Өз кезегинде материалдык кесепеттер мүлктүк жана физикалык, ал эми моралдык кесепеттер психологиялык, адептик, саясий, уюштуруучулук болуп бөлүнөт.

Вандализмдин кесепеттери тууралуу кеп кылып, коркунучтун, паниканын, ишенимдүүлүктүн жок болуусу – бул коомдун иштөөсүнүн зарыл болгон шарты болуп эсептелгендигин белгилеп кетүү зарыл. Буга чейин белгиленгендей бузуулар маңыздуу түрдө инсандын эмоционалдык абалына болгон чөйрөнүн таасирин өзгөртөт. Булгоо формасындагы вандализмдин жасалуусу зыяндын, залалдын олуттуулугун аныктоо жөнөкөй эмес болгондугу анык. Имараттардын же башка курулуштарды булгоодо бул предметтердин жалпы көрүнүшү бузулат, алардын эстетикалык сапаттарына белгилүү залал тийгизилет. Мазактоочу мазмундагы жазуулар жана сүрөттөт заманбап вандалдар тарабынан борбордук көчөлөрдөгү, аянттардагы имараттарга жана курулуштарга гана эмес, ошондой эле адамдар жашаган үйлөргө, көп учурда чоң эмес көчөлөрдө жайгашкан социалдык маданий чөйрөнүн объектилери болгон – мектептерге, китепканаларга, музейлерге жана башкаларга жазылат. Күн сайын мындай жазуулар жана сүрөттөрдүн алдынан балдар өтүп, алардын

аң сезимине бул жазуулардын же сүрөттөрдүн таасири биздин көз карашыбыз боюнча маңыздуу зыян деп эсептелиши мүмкүн. Анткени жаш баланын аң сезими жалпы жашоонун аныкталган эрежелерин сактабоо менен калыптанса, анда ал чоңоюп мындай жүрүм турумду ченем катары кабыл алат.

Көп учурда бирдиктүү бузуулар чоң мааниге ээ эмес, бирок алар чогулуп отуруп чоң маанилүү зыян тийгизет. Кыйыр каржылык чыгымдар тийгизилген зыянды андан да чоңойтот. Вандализм социалдык кесепеттерди чакырат. Бузуулар көп деңгээлде шаардык чөйрөнүн инсандын эмоционалдык абалына болгон таасирин өзгөртөт. Айлана чөйрөнүн кээ бир көрсөткүчтөрү адамдарды кооптуулук жана стабилсиздик менен байланыштыргандыгы баарыбызга белгилүү. Сынган терезелер, орой жазуулар жана сүрөттөр, бузулган телефондор, таштандылар жана башкалар социалдык деградациянын көрсөткүчү, социалдык көзөмөлүн алсыздыгынын белгиси катары кабыл алынып, тынчсыздануу, коркуу жана корголбогондук сезимин жаратат[17, 118б.]. Тартипсиздик жана көңүлдүн чөгүү сезими мындан аркы деструктивдик аракеттерге түрткү жаратып, жаңы бузуулардын мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. Кээ бир изилдөөчүлөр чөйрөнүн деградациясы инсандын идентификациясын өзгөртүп, төмөнкү социалдык статус менен ассоциация жараткандыгы тууралуу көз караштарын айтып кеткен. Вандалдар тарабынан мүлкү бузулган адамдар зомбулук кылмыштарынын жабырлануучусу болуунун жогорку коркунучуна ээ. Ошондой эле жабырлануучуларда өч алуу каалоосу пайда болгондугун жана жалпысынан жаштарга шектенүү сезимдери күчөгөндүгүн кошо айтып кетебиз. Вандализмдин кээ бир түрлөрү (мисалы, кээ бир улуттук топтордун атына даректелген маданий символдордун бузулуусу, жазуулар) социалдык конфликтинин келип чыгуусуна алып келүүсү мүмкүн. Вандализмдин мындан да маанилүү кесепети болуп

деструктивдик аракеттер кийин күчөтүлгөн формада кайталангандыгы эсептелет. Бул вандализмдин келечектеги инсандын агрессивдик аракеттеринин оор формаларын камтыган түрдүү кооптуу түрлөрүн камтыгандыгын билдирет[18, 44-46б.].

Бүгүнкү күндүн адамынын жашоо турмушу тууралуу сөз кылып отуруп, вандализмдин анын ажырагыс чөйрөсүнүн бир бөлүгү болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Баары бир адамдардын коому шаар имараттарынын, бардык дубалдарында, подъезддерде, жарнамалык щиттерде өзүнүн тажрыйбалык курчтугун көрсөткөн деструктивдик аракеттеринин көйгөйлөрүн байкабагандыгы вандализмдин жок болуусуна түрткү жаратпай, тескерисинче анын көрүнүштөрүн оордотот[19, 212б.]. Бүгүнкү күндө вандализмдин түрдүү формалары адамдын активдүүлүгүнү көптөгөн чөйрөлөрүнө киришип, материалдык чөйрө менен чектелбейт. Бул антикоомдук аракеттердин бекитилүүсүнө, мындай жүрүм турумду улантуу тууралуу ишеничтердин пайда болуусуна вандалдык активдүүлүктүн майда формаларына көзөмөлдүн жана тийиштүү чаралардын жоктугу алып келет. Ошондуктан бүгүнкү вандалдар биздин коомдун продуктусу болуп эсептелет, анткени коомчулук өсүп келе жаткан муундун тарбиялануусунун көйгөйлөрүн чечүүгө каалоосу жок, социалдык карама каршылыктардын жоюлуу жолдорун издебейт, деструктивдик аракеттерди алдын алуу боюнча жаш балдар менен гана эмес, ошондой эле чоң адамдар менен да иш жүргүзбөйт. Ошого байланыштуу коом бул көйгөйгө өзгөчө көңүлдүн бурулуусунун зарылдыгын түшүнүүсү маанилүү, себеби сырткы чөйрөнүн деформациясы ички руханий, психологиялык чөйрөнүн бузулган учурунда гана мүмкүн болуп эсептелет.

Бузуучу аракеттердин мотивдери. Вандализм коомдук аң сезимде максатсыз, маанисиз, мотиви жок жүрүм турум катары түшүнүлүп келет. Ошентип адамдын деструктивдик ишмердүүлүгүнүн объектиси болуп

көпчүлүк учурда аны курчаган айлана чөйрө жана маданияттын предметтик дүйнөсү каралат. Адамдын айлан чөйрөгө багытталган деструктивдик ишмердүүлүгүнүн негизги формалары болуп экологиялык кылмыштуулук, экологиялык терроризм, экоцид жана вандализм эсептелет. Экологияга болгон аадмдын ишмердүүлүгүнүн деструктивдик кесепеттери заманбап техногендик цивилизациянын экономикалык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен көп деңгээлде шартталып, бул учурда деструкция ишмердүүлүктүн негизги максаты болуп саналбайт.

Бүгүнкү күндө айлана чөйрөнүн бузулуусунун масштабы адамдын вид катары жашап келүүсүнө коркуնуч жараткандыгы менен аныкталат жана адамдын деструктивдик ишмердүүлүгүнүн негативдик кесепеттерин азайтууга багытталган иш чаралардын комплексин тез арада өткөрүү зарылдыгын жаратат. Чыгармачылык жана деструкция көп көрсөткүчтөрү боюнча жалпы жаратылышка ээ болгондугуна байланыштуу адамдын деструктивдик аракеттеринин негативдик кесепеттерин төмөндөтүү аны куруу, жасоого болгон багытын өзгөртүү менен ишке ашырса болот. Деструктивдик ишмердүүлүк кеңири таратылууга ээ болбошу үчүн коомдо социалдык тепкич боюнча өзүн реализациялоо жана көтөрүлүү шарттары түзүлүүсү, индивиддин деструкцияга эмес, чыгармачылык өзүн реализациялоого багыттаган баалуулуктардын системасы кеңири колдонулуусу милдеттүү. Бузуучулук ишмердүүлүктүн негативдик кесепеттерин азайтуу үчүн адамдын жаратылышында орун алган энергия өзүнүн колдонуусун талап кылып, ишке ашканда куруүга же бузууга багытталат. Бул кесепеттер коомдон гана эмес, адамдын өзүнөн да көз каранды.

Вандализм коомдук аң сезимде максатсыз, мотиви жок аракет катары көрүнүшкө ээ болуп туруп, абсурддук, акылга жатпаган же патологиялык, башкача айтканда маанисиз аракеттер катары аныкталат. Атайын изилдөөлөрдө адилеттүү белгиленгендей, бул көз карашка каршы

далилдерди айтып кетсе болуп, вандализмдин көрүнүштөрүн мүлктүн жаратылышында, анын бузулган учурунда, же күнөөлүүнүн аракеттери менен байланышкан түрдүү маанидеги жана себептердин топторунда байкаса болот. Вандализм, башка түрдүү аракеттер сыяктуу, тийиштүү түрткүнүн жок болгон учурунда ишке ашпайт.

Кээ бир авторлор вандализмдин маңызын негативдик социалдык көрүнүштөн бүгүнкү вандализмдин түрлөрүнө чейин изилдеп, ошондой эле мындай түрлөрүн белгилешет: экономикалык, саясий, улуттук, айыл чарбалык, культурологиялык жана мүрзөлүк вандализм. Ошону менен бирге жашынын жана калктын категориясын жана катышуучулардын санын эске алуу менен чоң кишилердин жана жаш балдардын, спорттук жана студенттик, индивидуалдык жана топтук вандализмди айтышат. Мындан ары вандализмдин көрүнүштөрүнүн көптүгүн талдап, анын мындай негизги белгилерин атап кетишет: бузуунун маанисиздиги, искусствонун чыгармаларын, башка адамдардын жашоосун жеңилдеткен жалпы колдонуунун предметтерин жана жагдайларын (лифттер, транспорттогу отургучтар жана башкалар) бузууга энергиянын багытталгандыгы, бирөөнү тууроо, топтогу бири бирине жугуу механизминин эсебинен башкалардын мындай аракеттерди жасоо мүмкүнчүлүгү. Бул белгилерге ошондой эле вандализмдин күнөөлүүнүн өзүнүн чөйрөсүндө өзүн көрсөтүү аркылуу ишке ашкан ишмердүүлүктүн өзгөчө түрү болгондугу да кирет[20, 217-218б.].

Юридикалык адабияттарда вандализмдин башка түрлөрүнүн классификациясы белгиленет: - тиричилик вандализми, башкача айтканда үй бүлөдө, кошуналар арасында, кичи социалдык топтордун ортосундагы конфликттердин жыйынтыгында келип чыгат (бул учурда агрессия жабырлануучудан аны менен байланышкан мүлккө багытталат); - эпатаждык вандализм, башкача айтканда өзүн ишке ашыруу мотивдери менен жасалган коомдогу жүрүм турумдун, тартиптүүлүктүн

нормаларына каршы жасалган аракеттер. Вандализмдин эпатаждык формасы жашы жетелектердин арасында өзгөчө көп кодонулгандыгын белгилеп кетүү керек; - криминалдык вандализм, материалдык объектилерди өзүнө пайда көрүү максатында же башка кылмыштык ишмердүүлүктү ишке ашыруу процессинде же башка кылмыштардын изин жашыруу үчүн бузуу кирет; - идеологиялык вандализм, мамлекеттик символикага, маданияттын, саясаттын эстеликтерине жана белгилүү ишкерлерине, Совет армиясынын баатырларына кол салуу менен байланышкан; террористтик вандализм, идеологиялык вандализм менен көп учурда кошулуп, жардыруу жана өрттөөнү жасоодо белгилери аныкталат; - мамлекеттик-атка минерлердин вандализми, тийиштүү мамлекеттик органдардын эскертүүсүкө карабастан коруктардын зоналарында кылымдык дарактарды өз алдынча кесүүдө жана алардын жайына өздөрүнүн жеке үйлөрүн курууда, сууларды атайын суулар менен булгоодо, атмосфералык абаны өндүрүштүк ишканалар менен бузууда көрүнүштөрү байкалат[21, 25-27б.].

Вандализмди баалоо көйгөйлөрү жетиштүү түрдө татаал. Эреже катары коом вандалилһзмдин мамлекетке, муниципалдык жана жеке менчикке тийгизген маңыздуу зыянды байкабай келет, анткени укук бузуунун бул түрү боюнча статистика элдик чарбачылыктын тармактары, региондор, өз алдынча шаарлар арасында жайылып кеткен жана үзгүлтүктүү мүнөзгө ээ; анда жоголгон пайданын эске алынуусу жок, вандалдардын аракеттеринин айынан жарандардын кандайдыр бир чөйрөдөгү же кандайдыр бир физикалык локациядагы керектөөчүлүк, экономикалык, иштиктүү активдүүлүгү төмөндөйт.

Андан сырткары вандализмдин коомдук кооптуулугу бул аракеттердин жасалуусунун чоң зыяндыгы менен гана эмес, ошондой эле бузуу элементтери менен девианттык ченемдик эмес же укук каршы аракеттердин кабыл алынган модели андан кийин оор формаларына ээ

болуп, коомдук кооптуу кол салуулар менен коштолуусу мүмкүн. Албетте өспүрүм тарабынан жасалган вандалдык аракеттердин бирдиктүү учурлары эреже катары өзгөчө жагдайлардын айкалышы, кырдаал факторунун аракеттери болуусу мүмкүн. Бирок вандализмдин бирдиктүү факты, анын жазаланбагандыгы, анонимдүүлүгү көп учурда кийинки вандализм актынын жасалуусуна алып келет. Ошого байланыштуу калктын вандалдык активдүүлүгүн чагылдырган статистика коомдун социалдык чыңалуусунун индикатору болуп, өзүн жалпы дүйнөлүк масштабда аныктайт.

Вандализмдин коомдук кооптуулугу үйрөнүлөн вандалдык аракеттердин модели андан кийин оор формаларына ээ болот. Албетте аталган кылмыштык аракеттерди жасоодо күнөөлүү кандай коомдук мамилелерге зыянын тийгизгендигин түшүнбөйт, бирок айланасындагы белгилүү өзгөрүүлөрдүн болуусун алдын ала билет. Анын ичинде, булгоонун натыйжасында имараттардын же курулуштардын эстетикалык түрүн бузулуусун, жана ошондой эле бузулууга дуушар болгон мүлктүн сапатынын начарлоосун алдын ала билет.

Коомдук транспортто же коомдук жайларда мүлктү бузуу формасындагы кылмыштык кол салуунун өзгөчөлүгү анын жасалуусу үчүн жазык жоопкерчиликке тартуу үчүн мүлктүн тигил же бул пайдалуу сапатынын жок болуу түрүндөгү кесепеттердин орун алуусу зарыл. Ошону менен биргеликте күнөөлүү үчүн коомдук кооптуу кесепеттердин орун алуу даражасы өтө бийик. Жаны жок предметтерге таасирдөө күчү орун ала турган зыяндын сапаттуу жагын аныктайт. Аракеттерди жасоо менен адам предметте ал кандай түрдө болуусун баалайт жана божомолдойт: биринчи бүтүн мүлк таасирдөөнүн натыйжасында начар жагына өзгөрүүгө дуушар болот – ал бузулат. Натыйжасы кылмыштын объективдүү жагын түздөн түз жасоодо көрүнөт. Жыйынтыктын түшүнүлүүсүнүн жетиштүү түрдө жогорку даражасына карабастан

күнөөлүү өзүнүн каалоолорун ишке ашыруу менен аракеттерин аягына чыгарат. Башка сөздөр менен белгилүү кылмыштык жыйынтыкка алып келген түшүнүлгөн аракеттер үчүн зарыл болгон бардык аракеттерин жасайт. Адамдын анын аракеттеринин коомдук кооптуу кесепеттеринин орун алуусунун даражасынын өзгөчө түшүнүсү, аларга умтулуусу аракеттердин бул түрүнүн түз ниетте жасалуусун түшүндүрөт.

Анын ичинде мүлктүк зыян тийгизүү күнөөлүү үчүн кылмыштык максатты түзбөгөндө жана ал ачуулугун чыгарууга, өзүнө көңүл бурууга, досторунун алдында мактанууга умтулганда анын аракеттери баары бир түз ниет менен мүнөздөлө. Күнөөлүү аракеттерди жасоо менен мүлктүн бузулуусу түрүндөгү кесепеттердин орун алуусун түшүнөт, эгерде ал мындай натыйжага умтулбаганда, анда өзүнүн ниетин акырына чейин чыгармак эмес.

Айтылган ошондой эле коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу түрүндөгү кылмыштык аракеттердин мотиви болуп жеке мотивдер да эсептелет. Ээнбаштык мотивдердин башталуусу күнөөлүүнүн ой пикири боюнча адилеттүү болгон кызгануу, өч алуу, таарынуунун таасири астында башталат. Бирок кийин пайда болгон адамдагы эмоциялар айланадагы адамдарга, адептик принциптерге баш ийбөөгө каалоосун чакыруусу маанилүү. Акыркы шарттар аракеттердин мындай психикалык сезимдери менен шарталып, коомдук колдонуу үчүн максатталган мүлккө кол салууну түшүндүрүүсү зарыл. Ошого байланыштуу вандализм катары өч алуу, кызгануу, көрө албастык, жактырбоо сыяктуу белгилүү жеке мотивдер менен билдирилген мүлктүн бузулуусу эсептебеш керек. Мүлккө кол салуу буга чейин көрсөтүлгөн белгилер менен мүнөздөлбөгөндө жана конкреттүү адамга анын менчигине таасирдөө аркылуу зыян тийгизүүгө умтулгандыгын тастыктайт. Ошондуктан коомдук транспортто же коомдук жайдагы мүлккө зыян тийгизү түрүндөгү кол салуунун мотивдери үчүн моралдын

ченемдери менен аныкталган тартиптерге баш ийбөө жана ошону менен өзүнүн маанилүүлүгүн билдирүү, кылмыштык жол менен өзүн көрсөтүү мүнөздөө. Позитивдик жол менен өзүн билдирүүгө жөндөмдүк жоктугу аны акталган эмес, аморалдык аракеттердин жасалуусуна алып келет.

Вандализм катары башка адамдардын же коомдук менчиктин объектилерине маңыздуу зыян тийгизген жыйынтыктарга алып келген аракеттерди, башкача айтканда менчик же бузулган же аны мурунку абалга кайтып келбеген өзгөрүүлөргө алып келген аракеттерди түшүнүү зарыл. Ошентип адистер вандалдык активдүүлүктүн пиги өспүрүмдүк жашка туура келет, ошону менен биргеликте биз мындай түрдөгү аракеттерге жакын болгондугун онтогенездин эрте мезгилинде байкаса болот. оюнчуктарды бузуу жана максатка багытталган айлана чөйрөнүн объектилерине бузуучулук таасири менен байланышкан баланын аракеттерин толук өлчөмдө вандализм болуп эсептелбейт, бирок вандалдык аткарылуудан айырмаланат. Мындай өз ара аракеттешүүнүн жүрүм турумдук стратегиясы айлана чөйрөнү жана бала жайгашкан мейкиндикти таануу зарылдыгы менен чакырылган. Көп учурда аларды аткаруу менен бала өзүнүн активдүүлүгүнүн кесепеттерин түшүнбөйт, жана натыйжасын байкап туруп, чын дили менен ойлонот, кайгыланат. Бирок балдардын жана ата энелердин ортосундагы атайын курулган мамилелердин системасы, мисалы ата энелердин мындай аракеттерине оң маанидеги эмоциялык реакциясы материалдык объектилерге болгон мындай мамилелердин бекитилүүсүнө түрткү жасап, чоң жашында вандалдык аракеттерге даярдыгын курууга өбөлгө жаратат. Вандализм бул жерде атайын эмес мүнөзгө ээ жана анын жасалуусунун негизинде таануу керектөөсү жатып, ал эрте жашында сырткы чөйрөгө жана көрүнүштөрдүн жана өзгөчөлүктөрдүн баарын изилдөөгө багытталган.

Өспүрүмдөр алардын девианттык, анын ичинде вандалдык формадагы аракеттердин жайылуусуна байланыштуу көйгөйлүү жаш

курак тобу болуп саналат. Өспүрүмдөрдө мындай аракеттердин мотивациялык негиздери түрдүү, алар интенсивүүлүк жана системалуулук боюнча түрдүү даражасы менен айырмаланат, инсандын ичиндеги конфликтти чечүүнүн жолун издөөнүн жолу болуусу мүмкүн, жана ошондой эле топтогу белгилүү социалдык статуска жетүүнүн ыкмасы болуусу мүмкүн. Көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөр өспүрүмдөр арасындагы вандализмдин жалпылык сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн татаалдантат жана биздин көз карашыбыз боюнча вандалдык актыларан жыйынтыктары кеңири камтылагн мектепти мүнөздөө аракети натыйжалуу болуп саналат.

Жалпысынан өспүрүмдүн вандализми өзүн, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү, топтогу өзүнүн ордун, социалдык байланыштар системасындагы ага болгон мамилени таанууга багытталган суроолор менен аныкталат. Вандалдык мүнөздөгү аракеттер алардын жасалуусун түшүнгөн шарттарда аракеттедин стратегиясынын формасына айланат ажан өспүрүмдүн айлана чөйрө менен өз ара аракеттешүүнүн жалпы моделине кирет.

Акыркы жылдары жаш топтору жана кыймылдары, анын ичинде экстремисттик маңыздагы, байкалып, алардын ар бири түрдүү жолдор менен ишке ашырылат. Өзүн билдирүү өзүнүн жеке символун, уяттуу мүнөздөгү жазууларын, мазактоо лозунгдарын, калктын массалык жайларында сүрөттөрүн тартуу аркылуу орун алат. Кээде шаардык, муниципалдык же жеке мүлк кандайдыр бир себептерсиз бузулат. Бул жалгыздык чезими өзгөчө курч калыптанган өспүрүмдөргөн таандык.

Өспүрүмдөр үчүн вандализмдин негизги мотивдери – дүйнө жана досторунун алдында өзүн билдирүү. Бул өзүнүн куракташтарынын алдында статусуну көтөрүүгө, күчүн, шамдагайлыгын, баатырдыгын, коомдон көз карандысыздыгын, анын ченемдерине жана эрежелерине болгон баары бирдик мамилесин билдирүүгө, өзүнүн чоңойгондугун билдирүүгө аракет болуп эсептелет.

Өспүрүм үчүн вандализм актысы – жалпыга кабыл алынагн ченемдерден жана эрежелерден өтүүгө, баарына тыюу салынган ченемдерди бузууга, өзүн билдирүү мүмкүнчүлүгүн колдонууга, өзүнө көңүл буруугa мүмкүнчүлүк. Бул аракет милдеттүү түрдө байкалат жана ага жооп берилет.

Биздин өлкөбүздө өспүрүмдөр социалдык стабилдиктин жоктугу шартында өсүп келе жаткандыгын таануу керек. Жалпысынан коомдо тынчсызденуунун, агрессиянын, белгисиздиктин жана коркунучтун деңгээли жогорку. Алардын көбү толук эмес, ийгиликтүү эмес, татаал, конфликттүү ички үй бүлөлүк мамилелерде өсүп келишет, ошондуктан алар дайыма коркунуч жана агрессияга кабылышат жана өздөрүнүн ички ойлонуулары, көйгөйлөрү жана ооруулары тууралуу эч ким менен бөлүшө алышпайт. Андан сырткары бүгүн биздин коомдо көп учурда этикалык ченемдер жана жүрүм турумдар жоголуп кеткен, моралдык ориентирлерди жетишсиздиги байкалат.

Заманбап вандализм жаштардын формалдык эмес бирикмелеринин социалдык протесттеринин агрессивдик формасындагы үгүттөөлөрү менен тыгыз байланышкан. Вандализмдин массалык көрүнүштөрүнүн себептери мамлекеттин жаштар менен болгон ишинин жетишсиздигинде жамынат. Орун алган жаштардын субмаданияты девианттык аракеттердин бардык көрүнүштөрүндө, анын ичинде баңгизаттарын колдонуу, өсүүгө алып келүүсү мүмкүн.

Бирөөнүн же коомдук менчиктин мүлкүнөн маңыздуу зыян тийгизген аракеттердин адамды жасоосуна түрткү жараткан себептер тууралуу пикирлерде бирдиктүүлүк жок болгондугун белгилеп кетүү зарыл. бирок алардын баары вандализм – бул социалдык көрүнүш болгондугун жана вандалдардын анча көп эмес пайызы идеологиялык мүнөздөгү терең жеке себептер же руханий жетишсиздиктерден айлана чөйрөнүн объектилерин бузуу, булгоо же өзгөртүү актыларын

жасагандыгын колдошот.

Вандалдык жүрүм турум сырткы чөйрөнүн ага жагымдуу шарттары менен гана эмес, ошондой эле социалдык кырдаалдарды кабыл алуу тажрыйбасы адамды жүрүм турумдун бузуучулук моделин кабыл алууга жана аны күнүмдүк жашоосунда ишке ашырууга түрткү жаратуусу мүмкүн.

Вандализм – бул материалдык жана руханий маданияттын объектилерин бузуу, жана ошондой эле индивид үчүн өзгөчө жеке мааниге ээ болгон бузуучулук активдүүлүк атайын мотивациялык жүрүм турум менен мүнөздөлгөн агрессиянын өзгөчө түрү. Вандализм – кыймылдоочу түзүп, түрдүү өнүгүүнүн деңгээлдеринен турат. Баштапкы стадиясында вандализм актылары атайын эмес жасалат, сырткы социалдык козгогустар емнен жана көзөмөлдөнбөгөн эмоционалдык аракеттер менен шартталган. Кийинки стадиясында вандализм актысы туруктуу, кайталанган мүнөзгө ээ жана өзүн баалоо менен түркүлөнөт. Андан кийин вандализдмин өнүгүүсү ишенимге айланып, материалдык формадан аң сезимделген, руханий формасына өтөт. Ченемден сыртка чыккан инсандын образы пайда болот. Вандализмдин негизги себептери болуп эң жогорку куруучу керектөөнүн өзгөрүүсү жана инсандын позитивдик социалдык тааасирди жеке жашоонун фактыларына айландырууга жөндөмдүн жоктугу эсептелет.

Бүгүнкү күндө педагогдордун балдардын агрессивдүүлүгүн түшүнүү анын кесиптик компетенттүүлүгүн мүнөздөгү маанилүү аспекти болуп саналат. Жашы жетелектерге адамдын эмгегинин жана чыгармачыл ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарына болгон сый мамилене тарбиялоо вандализм актыларын алдын алуунун негиздери болуп саналат. Билим берүү мекемелеринде вандалдык аракеттерге жакын болгон өспүрүмдөргө педагогикалык ишмердүүлүктү уюштуруусу социалдык маанилүү эмгекти түзөт.

Мектеп окуучуларга куракташтары, окутуучулары жана ата энелери менен болгон ишмердүүлүктү киргизүү коомдук жайларда өзүн алып баруу боюнча маданият жөнүндө оюндар түрүндөгө иш чаралардан куралуусу мүмкүн. Мектеп предметтерин изилдөөдө мектеп окуучуларын укуктук тарбиялоо максатында билим берүү программаларынын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу зарыл. Бул сабактар окуучуларды жарандык, жоопкерчилик сезимин куруугa жана ойготууга, өлкөнүн руханий жана маданий муунун сактап калууга, башка адамдардын индивидуалдуулукка болгон чыдамдуулукту, мыйзам ченемдүү жүрүм турумга, жана ошондой эле айлана чөйрөнү жана коомдук мүлктү бузууза жана булгоого болгон чыдамсыздыкты пайда кылууга түрткү жаратат.

Окуучуларга мектептин мүлкүн сактоо, мектептин инвентарларын бузбоого чакруу боюнча жасалган иштер көңүл бурулууга тийиш, ошону менен биргеликте мектептин мүлкүнүн баасы жана мектептин каражатынын эсебинен зыянды төлөө татаал болгондугу жөнүндө маалыматты колдонуу зарыл. Ошону менен биргеликте жаш вандалдарга натыйжалуу таасирөө жана бузуучулук максатарын өзгөрүү боюнча ыкмасы болуп мындай асоциалдык жүрүм турумдун ар бир учуруна көңүл болуу саналат.

Андан сырткары үй бүлө менен биринчи социалдык институт катары өз ара аракеттешүү зарыл, анткени ошону менен баалуулуктар, балдрадын жашоосунун белгилүү образдары куралат, ошондуктан өз алдынча жана позитивдик түрдө тарбиялык функцияларда алыр баруу үчүн негизги себептерди жеңүүдө үй бүлөлөргө көмөктөшүү зарыл. Адистердин ата энелер менен болгон ийгиликтүү өз ара аракеттешүүсү үй бүлө жана мектептин ортосундагы кызматташуу тууралуу келишим менен ишенимдүү, сыйлуу мамилелерди аныкталуусуна түрткү жаратат.

Вандализм көрүнүш катары өтө кеңири таратылган, анткени бул жөнүндө маалыматтык программалардын, массалык маалымат

каражаттарынын билдирмелери жана ошондой эле жеке менчик үйлөрүбүздөн чыгууда подъездден чыкпай туруп байкаган жашоодогу учурлар тастыктайт. Акыркы убакта жаш балдардын арасында графити багыты өзгөчө көп колдонулуп келет: аэрозолдук балон менен сүрөтчүлөрдүн түрдүү мазмундагы сүрөттөрү, жазмалары түрдүү орун алып, кээде кылдаттык менен тартылып, көп учурда имараттарга зыянын тийгизип келет. Өздөрүнүн аракеттерин жасоодо имараттардын жана курулуштардын баалуулуктарына, маданий же социалдык маанисине көңүл бөлбөйт, эстетикалык сырткы көрүнүгүн ойлобойт, уят жазуулар жана сүрөттөр менен үйлөрдүн дубалдарын бузушат жана лифттердин жабдыктарын бузуп, лампочкаларды сындырышат. Анын ичинде троллейбустардын, автобустардын салондорун бузушуп, пассажирлерге болгон отургучтарды жыртышып, терезелерин сындырышып, маанилүү зыянын тийгизишет.

Имараттардын жана курулуштардын сыркты көрүнүшүнүн эстетикалык баалуулугун бузуп, мүлктү бузуп, күнөөлүүлөр жашоо жайларын, подъезддердин жагымсыз көрүнүшүн түзөт. Бузулган айлана чөйрөнүн жалпыбызга тийгизген таасири биздин күнүмдүк жашообузда чагылдырылып, адамдарда терс сезимдерди жаратат жана дисгармонияны алып келип, калктын арасында коопсузудукка болгон тынчсыздануулардын пайда болуусуна, өзүнө жана жакын туугандарына ойлонуу сезимдеринин жана ошондой эле укук коргоо органдарына ишенимсиздиктин пайда болуусун шарттайт.

Ошентип, вандалдык аракеттердин көрүнүштөрүнүн бар болгон көптүгү коомдук колдонууга арналган мүлктүн бузулуусуна жалпы багытталгандыкты камтыйт. Вандализм башка бардык аракеттер сыяктуу атайын түрткүсү жок башталбайт жана коомдук аң сезимде максатсы, аракеттеринин мотивдери жок, абсурддук, акылсыз же патологиялык, башкача айтканда маанисиз катары аныкталып келет. Биздин жашообузда

орун алып келген вандализм фактылары алардын коомдук кооптуулугун, мүмкүн болгон таратылгандыгын жана алардын кесепеттеринин оордугун тастыктап, кылмыш-жаза-укуктук ыкмалардан жеңил болгон репрессивдик чаралардын алар менен күрөшүүдө ийгиликтүү болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эместигин жана жоопкерчиликке тартылуунун камсыз кылуу үчүн керектүү шарттардын кабыл алынуусуна көрсөтөт.

Жасалган изилдөөнүн жыйынтыгы алсыз социалдык-экономикалык абал, аң сезимдин төмөндүгү, төмөнкү укуктук маданият жана калктын укуктук тарбиясынын жогору эмес деңгээли вандализм сыяктуу коомдук кооптуу аракеттердин жасалуусунун детерминанттары болуп эсептелгендигин көрсөттү. Инсандын адептик түзүлүүсүнө негативдик таасирдөөнү ата энелердин жана жакын туугандарынын антикоомдук жүрүм туруму, спирт ичимдиктерин ичүүнү демонстрациялоосу, мыйзамды бузуусу, бири бирин өз ара сыйлабоосу, агрессивдик аракеттери, аларга физикалык жазаларды жана башкаларды колдонуусу тийгизет. Изилденип жаткан кылмыштын пайда болуусуна жана алардын аткарылуусунун себептерине жана шарттарына аз эмес даражада ички иштер органдарынын ишмердүүлүгүндөгү жетишсиздиктер да кирет. Ошону менен бирге, кылмыш иштеринин козголуусунун жокко негизсиз чыгарылуусу, коомдук тартипти коргоо боюнча кызмат өтөө мезгилинде коомдук тартиптик сактоонун үстүнөн жетишсиз көзөмөл жүргүзүүдө көрсөтүлгөн коомдук тартипти коргоо боюнча аларга жүктөлгөн милдеттерди кызматкерлердин тийиштүү түрдө аткарбоосу вандализмдин аткарылуусунун түрткү жасаган фактору болуп, кылмыштуу кол салуулардын бул түрү менен болгон күрөшүү чараларынын натыйжалуулугунун төмөндөөсүнө алып келет.

Жашы жетелек укук бузуучунун деморалдашуусун, анын адептик педагогикалык кемчиликтерин оордоткон анын ата энелерине жана башка чоң кишилерге укуктук мажбурлоо чараларынын каражаттарын өз

убагында жана толук колдонуусу чоң жана маанилүү алдын алуучулук таасирге ээ. Тийиштүү аракеттерге кылмыш-жаза, административдик жоопкерчилигин, жана ошондой эле жарандык, үй бүлөлүк жана укуктун башка тармактарынын нормаларын колдонуу менен бул максатка жетүүгө болот.

Жашы жетелек укук бузуучулар менен иштөөдө түрдүү уюмдардын, педагогикалык жана окуу коллективдерин, маданий мекемелердин, чыгармачыл интеллегенциянын, спорттук коомчулуктардын, кесиптик же тийиштүү коомдук функциялары өзүнүн кеңири маанисинде өсүп келе жаткан муундардын тарбиялоосу менен байланышкан бардыгынын активдүү катышуусун камсыз кылуу өзгөчө маанилүү болуп саналат. Керек болгон учурларда индивидуалдык профилактикалык иштерге психиатрлар, наркологдор, сексологдор, психологдор жана башка адистер чакырылат[22, 484б.].

Вандализм актыларын болтурбоо максатында жалпы жана индивидуалдык топтук деңгээлдерде алдын алуучулук иш чаралардын өткөрүлүүсү талап кылынат. Ошону менен бирге, мамлекеттин экономикалык стабилдүүлүгү, жаш муундарга алардын түзүлүүсү жана өрчүүсү үчүн социалдык маданий жана агартуу шарттарын түзүү, аларга эс алуу, спорттук, музыкалдык жана башка иш чараларынын уюшулуусу жана ошондой эле жаштар менен болгон тарбиялоо-адептик иштер вандализмди алдын алууга түрткү жаратат.

1.2. Вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу мыйзамчыгаруучулуктун калыптануусу жана өнүгүүсү: суроонун тарыхы

Биздин мамлекетибиздин социалдык жашоосунда негативдик тенденциялардын күчөтүлүүсү, коомдук тартиптин чөйрөсүндө ачык айкын оордоткон мамилеси, анын ичинде бирөөнүн мүлкүн жок кылуу жана бузуу менен байланышкан аракеттерди жасоо калкытын тынчтыгынын маселелерине тиешелүү болуп, мамлекеттин социалдык-экономикалык жана руханий-адептик абалынан көз каранды, ошондуктан кылмыштуу аракеттерге адекваттык чаралардын кабыл алынуусу менен бүгүнкү суроолорду чечүү үчүн тарыхый тажрыйбаны алардын жалпылануусунун жана аларды колдонуусунун максатында изилденүүсү зарыл. Мамлекеттин өнүгүүсүнүн түрдүү тарыхый этаптарында өндүрүш мамилелеринин жана күчтөрдүн айкалышуусу өлкөбүздө болгон абалга жана тигил же бул багытта мамлекеттин өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Адептик тарбиялоо жана мүлктү коргоо боюнча кабыл алынып жаткан мамлекеттик чаралар тийиштүү мазмун жана көлөм менен толтурулуп, зомбулуктан жана катаалдыктан кармоочу белгилүү чектөөчү убактылуу мүнөзгө ээ болуп келген.

Вандализмди түзгөн социалдык көрүнүш тууралуу белгилеп, анын бузуу менен байланышкан аракеттердин репутациясына басым жасам, анын көрүнүштөрүнүн тарыхый булактарына жана коомдогу дисбаланстын өсүү мезгилинде мүлктүн корголуусун жана коомдук тынчтыкты кепилдеген чараларга кайрылуу абзел.

Тарыхый булактардын изилденүүсү мүлктү бузуу үчүн жоопкерчиликтин бардык учурларда бар болгондугун көрсөттү.

Адамдардын мындай аракеттери ошол мезгилдеги мыйзамчыгаруучулуктун нормаларына туура келип, башка адамдын жеке менчигинде болгон мүлктүн кылмыштуу бузуусу жазасыз калган эместиги аныкталды. Кылмыш-жаза укугунун байыркы орус эстеликтеринде вандализм үчүн жоопкерчилик нормалары өз алдынча болгон эмес жана менчик укугун бузуу үчүн мүлктү бузуу аркылуу жасалган жол үчүн кылмыштар боюнча жоопкерчилик тууралуу кеп болгон. «Русская Правданын» нормаларына ылайык бузулган найзанын же калкандын анын ээсине аларды өзүнө калтыруу менен төлөп берүүгө милдеттүү болгон жана чымчыктар үчүн болгон тузакты бузган учурунда күнөөлүү бузулган буюмду гана төлөп берүү менен чектелбестен, ошондой эле белгилүү айып пулду төлөп берген[23, 37-38б.]. Мындан соң, мыйзамдар жыйнагында бирөөнүн буюмун бузуу, анын колдонууга жараксыз абалга алып келүүсү үчүн жоопкерчилик камтылган, анын ичинде башкаларга сабак болуу иретинде тийгизген зыянын төлөп берүүдөн сырткары бузуучуга физикалык жазалар да колдонулган[24, 92-95б.]. Мүлктү бузуунун ыкмасы катары өрттөө үчүн жоопкерчиликти орус укугунун бардык эстеликтери кооптуу түрү катары карашып, жазанын оор түрүн колдонушкан. Күнөөлүүдөн биринчи тийгизген зыянын төлөтүп, байыркы үй бүлөнү коркунучка дуушар кылгандыгы үчүн жазанын жогорку түрүнө тартышкан. Ошентип, өрттөгөн адамды адам өлтүрүүчү жана мамлекеттик сатуучулардын катарына кошуп, өлүм жазасына тартышкан [25]. Андан кийин кол салуудан коргоонун объектилерине алардын кеңирилүүсү Чиркөөлүк соттор тууралуу Ярославльдын уставдары менен жөнгө салынган. Ага ылайык, короону же буюмдарды өрттөө үчүн жоопкерчиликке тартылып, анын церковдук соттолуучулугу аныкталган. Ошол эле учурда жазаны князь өзү тандаган [26, 169б.]. Ошондой эле бул мезгилдин нормаларында кээ бир таанымал адамдарга тиешелүү болгон мүлктү жана алардын адам жашаган же жашабаган курууларын бузуудан

коргоонун маанилүүлүгү айтылып кеткен.

Чиркөөлүк мүлктүн корголуусуна аз эмес деңгээлде көңүл бөлүнүп, чиркөөлүк уставдарда бекитилип, чиркөөлүк мүлктү жана символикаларды бузуу, анын ичинде тартипти бузуу кылмыштуу деп эсептелген. Мүрзөлөрдөгү тынчтыкты бузгандыгы үчүн жана ал жерде тоноо чиркөөлүк уставдарга ылайык колдун кесилүүсү менен жөнгө салынган. Бул байыркы орус мамлекетинде чиркөөлүк мүлктүн корголуусу баарынан жогору тургандыгын, чиркөөлүк мүлктүн жана анын символикасынын бузулбоосун болтурбагандыгын, жана ошондой эле диний жана адептүүлүккө каршы башка кылмыштар үчүн чиркөөлүк соттор үчүн катаал жазаларды колдонуу ыйгарымдарынын берилгендигин көрсөттү [27, 149б.].

Изилдөө көрсөткөндөй, байыркы орус укугу мүлктү бузуу сыяктуу аракеттердин белгилерин камтыган кылмыштар үчүн жоопкерчилигин камтыгандыгын көрстөттү жана ошол мезгилде чиркөөнүн жана таанымал адамдардын мүлкү өзгөчө корголгондугу белгилүү болду. Ал эми коомдук жагымдуу шарттарды түзүү жана анын кылмыштуулуктан корголуучу объекти катары тууралуу түшүнүк ал убакта болгон эмес. ошондой эле орус борборлоштурулган мамлекетинин түзүлүү жана бекемдөө процесстери орун алган он экинчи кылымдан он төртүнчү кылымга чейинки мезгилдеги мыйзамчыгаруучулукта коомдук тартипти жана адептүүлүктү коргоо түшүнүгүнүн жоктугун белгилеп кетүү зарыл. Бул болсо сырткы коопсуздук ошол мезгилде приоритеттүү болгондугу менен түшүндүрүлгөн, анткени ошол убакта мамлекеттин ички коопсуздугу экинчи даражадагы позицияда болгон. Ошол эле убакта мындай кылмыштардын кеңири жайылуусуна байланыштуу ошол убакыттын мыйзамчыгаруучулугу маанилүү зыянга алып келген биреөнүн мүлкүн күйгүзүү үчүн жоопкерчиликти камтыган. Сот мыйзамдарынын жыйындысына (1497, 1550-жылдардагы) ылайык өрттөө менен

байланышкан аракеттер үчүн гана жоопкерчиликке тартылып, мүлктүн бузулуусунун башка түрлөрүнө кылмыш-жаза жоопкерчилиги жок болгон[28, 436б.].

Батирлерде этиятсыздыктан өрт чыгаргандыгы үчүн жабырлануучуга тийгизген зыяны анын жасалган жери боюнча төлөнүүсү Аскердик Артикулдун нормаларында камтылып [29, 385-387], ага ылайык үйлөрдү атайын өрттөө, дыйкандардын мүлкүн бузуу үчүн өлүм жазасына тартылган. Ошондой эле күнөөлүү мындай аракеттерди душмандын жеринде анын мүлкүнө каршы жасаган учурда тийгизген зыянын төлөп, камалууга дуушар болгон. Бул жагдайлар тыюу салынган аракеттерди жасаган адам үчүн анын күнөөсүн жеңилдеткен шарт катары кабыл алынган.

Он жетинчи жүз жылдыктын биринчи жарымында мыйзамчыгаруучулуктун нормаларын жакшыртуунун жыйынтыгында чиркөөгө, ага зыянын тийгизүү боюнча жасалган кылмыштар ошол убакыттагы маанилүү болгондугу үчүн алардын жасалуусу үчүн жоопкерчилик нормалары иштелип чыкты. Жер жеке менчигинин түрдүү түрлөрүн коргоого жана ошондой эле алардын ортосундагы белгилерди бузуу үчүн жоопкерчиликке укуктун нормаларынын кээ бир топтору арналган. Мындай бузууларга чоң өлчөмдөгү айып пул каралган, анткени ошол мезгилде жерлердин менчиги князьга таандык болуп, бардык айып пулдар анын кирешесине кирген. Мындай жерлердин бөлүнүү белгилерин бузуу 1649-жылдагы Кылмыш мыйзамдарынын жыйнагына ылайык феодалдардын жерлеринде мындай белгилерди, жерлердин чектерин бузуу үчүн күнөөлүүлөр денесине физикалык жазалоо жана айып пул менен жазаланса, дыйкандардын жерлеринде жасалган аракеттер үчүн физикалык жазалоо менен гана чектелген.

Мындан соң 1845-жылдагы Мыйзамдар жыйнагында мамлекет тарабынан аныкталган мамлекеттин, губерниялардын, уезддердин

чектерин аныктоо үчүн жасалган белгилерди бузуу; же транспорттогу кылмышка жакын болгон деңиздеги жана дарыядагы жолду көрсөтүүчү белгилерди бузуу үчүн каралган жазаларды камтыган составдардын белгилүү айкалышуусу белгиленет. Коомдук мамилелердин өнүгүүсүнө, өндүрүштүн өсүүсүнө жараша укукта жаңы түзүмдөр пайда боло баштаган, мисалы, кен байлык казылуу жайларын, фабриканы же заводду этиятсыздыктын кесепетенин бузуу же ишкердин татаал машинасын атайын бузуу[30, 89-90б.]. Бул жерде мыйзамчыгаруучунун мүлккө зыян тийгизүүнү анын бузулуусунан айырмалоого аракети жасалып, жазалар тууралуу мыйзамдар жыйнагында мүлктү кылмыштуу ага зыян тийгизүү же аны жок кылуу кылмыш-жаза мыйзамы менен тыюу салынган атайын же этиятсыздыктын кесепетинен экономикалык баалуулукка ээ болгон буюмга физикалык зыянын тийгизүү же анын жок кылынуусу тууралуу түшүнүк берилет. Ошону менен бирге, мүлктүн экономикалык баалуулугу тууралуу түшүнүк берилбейт жана бул маселе мамлекет тарабынан чыгарылган акча белгисинин төмөнкү баасы менен аныкталуусу мүмкүн же бузулгун мүлктүн баасы жалпы рынокту же атайын базардын баасы менен аныкталуусу мүмкүн[31, 16-24б.]. Ошол эле убакта мүлктүн бузулуусу экономикалык баалуулукка ээ болгон буюмда анын жалпылыгын бузбаган аракеттердин жасалуусу белгиленген жана бул учурда анын мурунку абалга келүүсү эмгекти же акчаны талап кылуусу же анын экономикалык баалуулугун азайтууга алып келээрин унутпаш керек. Ал буюмдун ээсине тийгизилген зыяндын чоң мааниси тийгизилген бузуулар үчүн зарыл эмес[32, 307б.]. Бул көз караштар бүгүнкү күндө орун алган вандализмдин түзүмүнүн элементтерине колдонулуусу туура келет.

Кылмыш-жаза жана түзөтүү жазалары тууралуу мыйзамдарынын жыйнагын түзгөндөр бул кылмыштын кээ бир түрлөрүнүн коомдук кооптуулугунун критерийи боюнча бирөөнүн мүлкүн бузуунун

чектөөлөрүн жүргүзүп, мүлктү жөнөкөй бузууга жана коомдук кооптуу болгон жашаган жана жашабаган курулуштарыды, кен казылмаларын, токойлорду, плотиналарды бузууга бөлөт. Ал эми коомдук кооптууларга өртөө, жардыруу жана суу менен толтуруу аркылуу бузуулар кирет.

Мыйзамдар жыйнагынын он биринчи главасында телеграфтын же анын кандайдыр бир бөлүгүн бузуу үчүн жоопкерчиликти камтыган нормалар орун алган. Ошондой эле экинчи главасын да белгилеп кетүү керек, анткени анда адам жашаган имараттын атайын өрттөлүүсү үчүн жоопкерчиликти жөнгө салган биринчи главадагы бир катар нормалардын предметин түзгөн бирөөнүн мүлкүн бузуу үчүн жоопкерчилик камтылган. Мындан сырткары өрттөөнүн квалификациялык түрү болгон өрттөө үчүн жоопкерчиликке басым жасалат: чиркөөлөрдү, императорго таандык болгон сарайларды өрттөө, шаардык түрдүү курулуштарын өрттү жайылтуу үчүн күйгүзүү, ооруканаларды өрттөө жана башкалар. Өрттөөнүн өзгөчө квалификациялык түрүн өкмөттүк имараттарды, окуу жана маданий курулуштарды өрттөө түзөт. Жардыруу же чөгөрүү жолудан башка каражаттар менен бирөөнүн курулуштарын жана имараттарын бузуу же зыян тийгизүү үчүн жоопкерчилик мыйзамдар жыйнагынын өз алдынча главасында жөнгө салынган. Ошентип кол салуудан коргоонун предмети катары маанилүү имараттар белгиленгендигине басым жасап кетебиз.

Нормативдик документтердин жасалган анализи мыйзамдар жыйнагынын нормалары жетиштүү түрдө так жана юридикалык жактан конкреттүү иштелген мыйзамдарды түзгөн жок болгондугун көрсөттү, анткени бир катар беренелерде жөнгө салынуусу кыйынчылыктарды жаратат жана бүгүнкү күндөгү вандализмдин белгилерин жана ага окшош нормаларды камтыган нормалардын өнүгүүсү ишке ашкан жок. Ошондуктан ошол мезгилдин мыйзамчыгаруучулугу диний кызыкчылыктарын коргоп, диний культ менен байланышкан буюмдарды

сактап келген: чиркөө буюмдарын, мүрзөлөр жана көмүлгөн адамдардын денеси, сактоочунун сүрөттөрүн же крест коюлган публикалык жайларды, ыйык жайларды же периштелердин эстеликтерин бузуу жана ошондой эле көмүлгөндөрдү кемсинтүү үчүн мүрзөлөрдү ачуу. Ошол эле убакта кылмыштардын конкреттелүүсү боюнча иштер жүргүзүлүп, өкмөттүн чечими менен коюлган диний эмес эстеликтерди маскаралоо үчүн жоопкерчиликтин нормалары белгиленген.

Бийликтик көрсөтмөлөрдү камтыган актылар катары болгон нерселерди жана мамлекеттүүлүктүн символун бузуу үчүн жоопкерчилик биринчи жолу кылмыштык жана түзөтүү жазалары тууралуу мыйзамдар жыйнагында биринчи жолу каралып, кылмыш иши өкмөттүк жайларды жана атка минерлерди сыйлабоо катары кабыл алынган. Жарлыктарды атайын ниетте таштоо же жазып чиймелөө коомчулуктун алдында өкмөттү сыйлабоону көрсөтүү үчүн жасалса, ага бардык мүлкүн алып коюу жазасы колдонулган. Ушундай эле аракеттерди коомдук жайлардагы гербдерге карата жасалгандыгы үчүн да жоопкерчилик каралган. Жарыялануууга келген же белгилүү жайларда коюлган жарлыктарды бузуу үчүн эгерде бул аракеттер атайын ниет менен бийликтерге сыйлабоосун көрсөтүү үчүн, коомдук жерде коюлган гербдерди же жазууларды бузуу үчүн жасалган болсо, анда түрмөгө же тынчтандыруу үйүнө камалуу менен жазаланган[33, 256б.].

Тынчтык соттору менен колдонулган жазалар тууралуу устав жоруктар үчүн гана жоопкерчиликти жөнгө салган. Бул уставдын экинчи главасына ылайык мыйзамдуу бийликтин буюрмасы менен коюлган гербдерди, жазууларды же жарыяларды бузуу үчүн, коомдук эстеликтерди бурмалоо үчүн жоопкерчилик нормалары камтылган. Бул жоруктун кылмыш-жазалоочу аракеттерден негизги айырмасы анын бийликтерге сыйлабоосун көрсөтүү үчүн жасалбагандыгында. Бул норма вандализмдин коомдук жайлардагы мүлктү бузуу, кордоо үчүн жоопкерчиликти жөнгө

салган. Ошону менен бирге, кол салуунун предмети боюнча да айырмачылыктарды белгилеп кетсе болот. Ошондой эле уставда кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктү бузуу аракеттери да жалпыланган жана биринчи жолу тротуарларды, көпүрөлөрдү, жолдорду, шоссени, өтмөлөрдү бузуу үчүн өз алдынча норма пайда болгон[34, 72-73б.].

1903-жылдагы Мыйзамдар жыйнагы бирөөнүн мүлкүн атайын бузуу үчүн жасалган аракеттерге жоопкерчиликти бекитип, тийгизилген зыяндын өлчөмүнө жараша бузуулардын түрлөрүн айырмалаган. Мыйзам зыяндын аз өлчөмүндө болгон учурунда жазаны азайтып жеңилдеткен. Ошону менен бирге, мүлктүн бузулгандыгын аз өлчөмүндө болгондугу тууралуу эч бир аныктама болгон эмес жана бул буйруктун чечими сот тарабынан ар бир учурда жабырлануучунун байлык абалына карата жасалган кол салуунун ниетин эске алуу менен өз алдынча ишке ашып келген. Бул норма мүлктүн бузулуусу боюнча жалпы токтомду камтып, өзүнүн мазмуну боюнча коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу формасындагы жоопкерчиликти жөнгө салган азыркы иштеп жаткан норма менен окшоштуктарга ээ. Ошондой эле жеке адамдардын мүлктөрүн бузуу үчүн да жоопкерчилик камтылган, мисалы, бирөөнүн адам жашабаган имаратын жана башкаларды бузуу. Бул мыйзамдагы жаңылык болуп өкмөттүн уруксаты менен коюлган коомдук эстеликтерди, императорлук сарайга таандык болгон илимдин же искусствонун предметтерин кордоо үчүн жана ошондой эле каза болгон адамды маскараоо максатысыз мүрзөсүн же анын эстелигин бузуу үчүн жоопкерчиликти камтыган нормалар саналат. Бул норманын предмети болуп вандализмде болгондой коомдук колдонууга максатталган мүлк саналат[35, 36б.].

Көрсөтүлгөн ченемге тиешелүү мүлктү бузуу – бул мүлктүк кол салуунун эң жөнөкөй формасы, ал буюмду басып алуу максатында эмес күнөөлүүнүн мүлктүк чөйрөсүнө эмес, кандайдыр бир буюмга каршы

багытталган аракеттер менен бирөөнүн мүлктүк мамилесинин чөйрө азаюусуна алып келет. Мүлктүн бузулуусунун мындай түшүнүгүнөн кол салуунун мүлккө каршы башка кылмыштардан жана жоруктардан айырмалоочу белги келип чыгып, ал бир жагынан бузуунун оң баадагы белгисинин бар болуусунан көрсөтөт – күнөөлүүнүн бузуучулук умтулуусунун бар болуусу, ал кандайдыр бир мүлктүк баалуулуктун толугу менен же бир бөлүгүндө жок болуусун билдирип, ошол эле учурда башка жагынан анын терс мүнөзү белгиленип, күнөөлүүнүн аракеттеринде пайдакечтик, басып алуу максатынын жоктугун билдирет.

Бул мыйзамдар жыйындысы менен жазаланган кылмыштык кол салуунун предмети болуп бирөөнүн мүлктүк чөйрөсүнө кол салууну, бирөөнүн укугун бузунун түшүндүргөн кол салууну билдирет. Бирок бирөөнүн мүлкүн бузган бардык зыян мыйзамда бекитилген мааниге туура келген эмес, жана бирөөнүн буюмун мүлк катаы жок кылуу формасына ээ болгон зыян катары таанылган.

Мүлктү бузуу түшүнүгү, албетте, бирөөнүн мүлкүнө зыян тийгизүү түшүнүгүнө караганда кичирээк. Акыркы биринчи үчүн зарыл болгон бузуусуз да болуусу мүмкүн. Бузуу менен бул мүлккө болгон менчик укугу анын бардык көлөмүндө бузулат, зыян болсо мүлктүк укуктун бузулуусу менен да орун алуусу мүмкүн, мисалы, ижарага, ээлик кылууга жана колдонууга болгон укук жана башкалар. Ошондуктан мүлктүн бузулуусу үчүн жазалануу мүлктүк ээлик кылуу предметин түзгөн физикалык буюмдарга болгон түздөн түз таасирдөө жолу менен мүлктүн азаюусу менен чектелет. Башка адамдын менчик укугун азайткан мүлктүн бузулуусу гана жазаланган. Кимдир бирөөнүн карамагында болгон буюмдар гана аракеттердин предмети боло алган. Дал ошондуктан мүлктүк жүгүртүүдөн сыртта болгон буюмдар жазаланган бузуунун предмети болгон эмес.

Сырттан караганда каралып жаткан аракеттер бузуу катары аныкталат, башкача айтканда буюмдун толугу менен же бир бөлүгү жок болгон бардык аракеттер саналып, аны менен башка адамга мүлктүк зыян тийгизилет. Ошону менен күнөөлүү колдонгон каражаттар түрдүү болгон. Жалгыз милдеттүү шарт мыйзам менен аныкталып, ага күнөөлүүнүн аракеттеринин жана орун алган мүлктүк өзгөрүүнүн ортосундагы себептик байланыш кирет.

Бузуу түшүнүгү көптөгөн көрсөткүчтөргө ээ, ал буюмдун толугу менен жок кылынуусу же бузулуусунан андагы кичинекей өзгөрүү менен аякталат. Бузуунун укуктук чектерин аныктоо үчүн ал ар бир учурда буюмду мүлк катары өзгөрүүгө дуушар кылгандыгын эске алуу зарыл. Буюмдун бузулуусу анын бардык өзгөрүүлөрүн түшүндүрүп, ал эми мүлктүн бузулуусу башка адамдын мүлктүк ээлик кылууга болгон чөйрөсүнүн кыскаруусун билдирет. Буюм мүлк катары бузулган болуп ал максатталган колдонулуусу боюнча канааттандырбай калганда эсептелүүсү милдеттүү. Бузуунун укуктук түшүнүгү буюмдун өзүнүн маңызы катары анын максаты менен шартталат. Эгерде өзгөчрүүлөр менен буюмдун мүлктүк колдонулуусу азайган эмес болсо жана ал ага чейинкидей калыбына келтирүүсүз түрдө кызмат кылса, анда укуктук мааниде бузуу тууралуу кеп болуусу мүмкүн эмес.

Ошентип Мыйзамдар жыйындысынын мааниси боюнча мүлктү бузуу катары кандайдыр бир физикалык буюмдун мүлктүк ээлик кылуу чөйрөсүн азаюуга алып келген аракет түшүндүрүлгөн, башкача айтканда жараксыз белгилүү бир абалга чейин айландыруу. Ал эми жок кылуу болсо толугу менен бузулуусуна алып келген жараксыз абалга буюмда алып келүүгө багытталган аракеттерди билдирген.

Ошентип кабыл алынган мыйзамдардын жыйнагы мыйзамчыгаруучулуктун мындан аркы процессине жана кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугунун өнүгүүсүнө негиз болду.

Жогоруда айтылгандын негизинде байыркы орус мыйзамчыгаруучулугу, падышачылыктын мезгилиндеге мыйзамчыгаруучулук мамлекеттин өнүгүүсү бирге өнүгүп, вандализмдин белгилери менен окшош болгон белгилерди камтыган аракеттер үчүн жоопкерчилик тууралуу нормаларды камтыган, анткени буга кол салуунун объектиси тууралуу так түшүнүктүн жок болгондугу жана мыйзамчыгаруучунун көрсөтүлгөн аракеттерде коомдук кооптуулукту көргөндүгү себеп болот. Конкреттүү тарыхый этаптарда укуктун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен вандализмдин түшүнүгүнүн жоктугу түшүндүрүлүп, анын маңызы мыйзамдын түрдүү нормаларынын окшош составдарында болгондугу менен түшүндүрүлүп, кийинчерээк кеңейтилген белгилүү буюмдардын кордолуусуна көбүрөөк көңүл бөлүнгөн.

1917-жылга чейин орус империясынын укугунун системасы менен биргеликте кыргыз жеринде иштеп күчүн жоготпой келген кыргыздардын адат укугунда өзүнүн жакындарына алардын мүлкүнө каршы жасалган кылмыштын жасалуусу, жакындарына же алар менен дос болгон кошуна урууларга алардын мүлкүнө каршы коомдук жана жаратылыш кырсыктарынын убагында жасалуусу күнөөсүн оордотуучу жагдайларга кирген[36, 111б.]. Россиянын курамына киргенге чейин жана андан кийинчерээк ата бабалардын мүрзөсүн кордоо, мисалы аларды ачуу кыргыздарда алардын муундары үчүн эң оор кемсинтүү болгон. Кыргыздарда башка элдердегидей мүрзөлөр ыйык жайлар болуп эсептелет, анткени тазалоочу жана айыптоочу анттар кыргыздар тарабынан ата бабаларынын алдындагы мүрзөлөрдүн алдында берилген[36, 125б.].

1891-жылдагы Талаа жоболоруна ылайык бирөөнүн мүлкүн өрттөө же башка атайын бузуу үчүн күнөөлүүлөр империянын мыйзамдары менен жоопкерчиликке тартылган, ал эми бийлердин соту бул учурда

тийгизилген зыяндын өлчөмү тууралуу маселелерди чечүү менен чектелген. Талаа жоболорунун кабыл алынуусуна чейин бирөөнүн мүлкүн өрттөө жана атайын бузуу тууралуу кылмыштар бийлердин сотунун карамагында чечилип келген. Бул кылмыштар тууралуу 1893-жылдагы эрежеде мындай деп көрсөтүлгөн: «Бирөөнүн мүлкүн өрттөө жана бузуу үчүн күнөөлүүлөр ошондой эле жазага жана анын өлчөмүн төлөп берүүгө тартылат[37, 34б.].

Өрттөөгө өтө этияттык мамиле кылышкан, анткени кыргыздардын көчмөн жашоосунда мал үчүн жемдер жашоого эң муктаждыктын маанилүүсү болуп эсептелген, ошондуктан бир айылдын же кошуналардын, ал эми кышкы болгон запастын өрттөлүүсү оор кесепеттерди алып келген. Империялык башкаруунун мезгилинде чөп запасын бузган учурунда жабырлануучунун эсебине кетирген чыгымдар жана аны иштетүү боюнча келтирилген кошумча чыгымдар толугу менен төлөнүп берилген. Пржевальск уездинин шаардык волосттордун бийлердин 1908-жылдын 5-октябрындагы өзгөчө съездинин эрежесинде чөп запастарын бузуу тууралуу мындай деп айтылат: «Эгерде ким бирөө джут учурунда өзүнүн малын башка жайга жылдырса, анда ал ошол жерде багууга уруксат берет, ал эми 10-октябрьга чейин чөптү тебелесе келтирилген чыгымдарды төлө берет жана 10-октябрьдан кийин чөптү тебелеген учурда ал үчүн жооп бербейт. Кышкы түнөктү бузгандыгы үчүн уурулук кылгандай жооп берсин». Ошентип, жогоруда айтылгандан талааларды жана чөптөрдү тепселөөсү үчүн келтирилген зыяндын толук төлөнүүсү жана соттук чыгымдар талап кылынган [38]. Россиянын курамына кирген убакытка чейин уруу башчыга таандык жерлерде токойлорду кесүү жана ал жерде аңчылык кылууга тыюу салынган. Бул тыюу крайдын колонизациясынан кийин да сакталып калган, анткени падышалык бийлик кыргыз манаптарын өздөрүнүн тарабына чакыруу үчүн бай отоо жерлерин эч бир чектөөсүз берген. Россиянын курамына

киргенден кийин бардык жаратылыш байлыктары – жер, суу, токойлор, казылуучу кен байлыктар жана башкалар мамлекеттик менчикке айланып, жайлоолор коомчулуктарга колдонууга берилип, ал жерлер падышалык бийликтин жана кыргыз феодалдарынын карамагында калып, бул объектилерде жасалган кылмыштар империалык уезддик сот тарабынан каралган[36, 159б.].

1917-жылдын октябрынан кийин мыйзамчыгаруучулуктун өнүгүүсүнүн изилденүүсү жаш мамлекеттин кодификацияланган нормативдик актыларында вандализмдин өз алдынча норма катары бекитилбегендигин көрсөтөт. Ага карабастан, мындай кылмыштардын кооптуулугу мүлктү бузуу, коомдук адептүүлүктү жана тынчтыкты бузуу түрүндө болуп, жогорку көрсөткүчтөргө ээ жана аларды жасоого багытталган адамдардын аракеттери жоопкерчиликти талап кылат.

1922-жылдагы РСФСРдин КЖКсында вандализмге составы боюнча жакын болгон нормалар иштелип чыккан. Мамлекеттик кылмыштар жөнүндөгү биринчи главада мамлекеттик герб, желек, революциянын эстеликтерин маскаралоо үчүн жоопкеричиликке тартылат, ал эми алтынчы главада – мекемеге, ишканага же жеке адамга таандык болгон мүлктү атайын бузуу үчүн жоопкерчилик жөнүндө берене орун алган [39, 125-126б.]. Ошону менен бирге, мүлктү бузуу анын убактылуу жараксыздыкка анын оңдолуусуна чейин алынып келинүүсү, анын баасынын же пайдалуулугунун кемишине алынып келүүсү, кээ бир учурларда жөнөкөй эле анын кирденүүсү да анын бузулуусу катары кабыл алынган [40, 196б.]. Мындан башка кыймылдуу эмес, кыймылсыз мүлккө болгон бузуулар үчүн да жоопкерчиликке тартылган: эстеликтер, коомдук колдонууга арналган предметтер, коомдук жайларды көркөмдөгөн буюмдарды жана башкаларды. Бул норманын санкциясы бир жылдан башталган мөөнөттөгү эркинен ажыратууну же ошол эле мөөнөткө мажбурлоо иштерин же алтын менен беш жүз рубль айып пулду камтыйт

[41, 676б.]. Күнөөлүүнүн коомго сыйлабоосу түрүндөгү көрүнүш болгон тентектиктин кесепетинен мекеменин же ишкананын мүлкүн бузууга багытталган аракеттерди жасаган учурунда жасалган кылмыш кошумча квалификацияланып, кылмыштардын жыйындысы боюнча бейбаштык үчүн жоопкерчиликтик караган берене боюнча жооптолгон [42, 28б.].

Белгилей кетчүү нерсе, ата мекендик кылмыш мыйзамдарынын өнүгүү тарыхында биринчи жолу кылмыш бейбаштык белгилери аныкталды. Ошол эле учурда, бул ченемдин диспозициясы бейбаштыктын курамынын белгилерин так чагылдырган эмес, ошондуктан бейбаштардын жосунсуз жоруктары кылмыш-жаза мыйзамдарында буга чейин болгон башка кылмыштардын курамына дал келет. Ошентип, кылмышкердин корголуучу кызыкчылыктарга кол салган учурундагы бузукулук түшүнүгү ушул жосунду мүнөздөөчү жагдайлардын катарына кириши керек.

Ошол эле учурда, норманын диспозициясы бейбаштык белгилүү бир адамга карата катаалдыкты, өзүмчүлдүктү жана цинизмди гана эмес, коомдук кызыкчылыктарды эске албагандыктын көрүнүшүн да камтый тургандыгын көрсөтөт. Бирок, бул жагынан алганда бир аз так эместиктер болгон, анткени ар бир иш кандайдыр бир максатты көздөйт, анын ичинде бейбаштын аракеттери. Бул максат экинчисине чара көрүүгө түртөт. Бирок бейбаштыктын максаттары ушул иш-аракет күнөөлүү адамга бергенине канааттануу үчүн, өзү үчүн жасалган иш-аракеттердин өзүндө эле түгөнөт. Бул жүйөлүү билдирүүнү вандализм деп айтууга болот. Келечекте мыйзамдарды иштеп чыгуу учурунда бейбаштык кылмыш катары жана бейбаштык кылмыш катарында айырмаланып тургандыгын белгилей кетүү керек. Бул ошол мезгилдеги мыйзамдарда кылмыштуулук жөнүндө доктринанын жалпы өнүгүшү менен байланыштуу болгон, бул айрым иш-аракеттерди кылмыштуу эмес деп табууга байланыштуу бир катар өзгөртүүлөрдү киргизген.

1926-жылдагы кийинки кылмыш-жаза кодекси мамлекеттик мекемелерге же ишканаларга жана ошондой эле коомдук уюмдарга

(кооперативдерге, кесиптик жана башкаларга) таандык болгон мүлктү, анын ичинде электр кабелдерин, байланыш каражаттарын жана башкаларын, атайын бузуу үчүн жоопкерчилик тууралуу норманын маанисин сактап калган. КЖКнын 79-беренеси боюнча мамлекеттик же коомдук мүлктү бузуу үчүн жоопкерчиликке тартылган [43, 106б.].

Мамлекеттик же коомдук мүлктү атайылап жок кылуунун же бузуунун бул курамы башкаруу тартибине каршы кылмыштар бөлүмүндө орун алган. Ошол эле учурда, башкаруу тартибинин концепциясы тар мааниде тутум, мамлекеттик органдардын түзүмүн жана ишин аныктоочу негизги ченемдер катары каралып, ар кандай чөйрөдөгү мамлекеттик бийликтин бардык көрүнүштөрүн кеңири камтыган, ал эми кенен мааниде башкаруу тартибине кол салуулар менен коомдук коопсуздукту жана коомдук тартипти коргогон эрежелерди бузуунун, ошондой эле экономикалык кылмыштардын ортосундагы чек араны аныктайт. Натыйжада, ошол мезгилдеги мыйзамдардын көпчүлүгү кылмыштарды бул жетишсиз так жана өтө кенен критерий боюнча классификациялоодон алыс болушкан, ал кол салуунун ар түрдүү объекттерин жана кылмыштардын окшош түрлөрүнүн бир бөлүмдө биригишине алып келиши мүмкүн экендигин камтыган.

Мүлктүн бузулушу анын экономикалык маанисинин бир аз төмөндөшүн шарттады. Макалада мүлктү бузуу же жок кылуу ыкмалары жөнүндө эч нерсе айтылбайт, ошондуктан берилген курам үчүн анын кандай жол менен талкалангандыгы же бузулгандыгы маанилүү эмес деп божомолдоого болот. Бул мүлккө ээ болгондордон тышкары, бул иш үчүн ар кандай адам күнөөлүү болушу мүмкүн болгон. Алар тарабынан мындай мүлккө зыян келтирүү буга чейин расмий же экономикалык кылмыш катары каралган. Макалада мамлекеттик же коомдук менчикке зыян келтирүүдө же жок кылууда күнөөнүн түрүн түздөн-түз көрсөтүүдөн башталат, демек, мындай мүлктү атайылап бузуу же жок кылуу гана сөз

болуп жаткан кылмыштын түзүмүн түзгөн. Мындай учурда, мамлекеттик же коомдук менчиктин бузулуп же жок болуп жаткандыгын жана ушул кесепеттердин болушун каалоону же аларды аң-сезимдүү түрдө моюнга алуу ниетти болжолдойт.

Мамлекеттин өнүгүүсүнүн ошол мезгилинин тергөөчүлүк-соттук практикасы дарбазаларды кир менен тентектиктин натыйжасында булгоону, кар щиттерин бузууну, көчөгө чыккан терезелердин айнектерин сындырууну, жарандардын эс алуу жайларын кирдетүүнү бейбаштык катары квалификациялаган [44, 393-398б.]. Ошондой эле жүрүп жаткан поезддердин, изоляторлордун терезелеринин айнектерин сындыруу, телеграфтык столбалардын тартылык жолдордо бузулуусу [45], жана ошондой эле шаардык жашыл көчөттөрүн атайын бузуу социалдык кооптуу аракеттер катары каралып, бейбаштык катары бааланган [46, 122б.].

Объективдүү квалификациялоо максатында мамлекеттик же коомдук мүлктү атайын бузууну бейбаштыктан айырмалоочу критерийлери иштелип чыккан. Ошону менен бирге, телефондук жана телеграфтык линияларга түрдүү нерселерди таштоону түшүндүргөн түрдүү аракеттер бейбаштык катары каралса, ал эми ошол линияларга зым таштап, анын кесепетинен электростанцияда авария болуп, анын жыйынтыгында бул электростанциядан иштеген ишканалардын жумушу токтоп калганда, жасалган аракеттер атайын мамлекеттик же коомдук мүлктү бузуу катары квалификацияланат [47, 321б.].

Мындай жобо узак убакыттын мезгилинде сакталы келген жана мыйзамчыгаруучулукту мүлктү бузуу үчүн жоопкерчилик камтылган учурда түрдүү нормалар менен да жөнгө салынып келген.

Кыргыз ССРдин КЖКсында мамлекеттик же коомдук мүлктү атайын ниетте бузуу үчүн жоопкерчилик тууралуу норма камтылган (КЖКнын 90-беренеси). Бул норманын экинчи бөлүгүнө ылайык өрттөө

же башка коoптуу жол менен мүлктү атайын бузуу үчүн же ири зыян тийгизген учурунда же башка оор кесепеттерге алып келген учурунда жоопкерчилигин жөнгө салган [48]. Кылмыштардын бул составы мамлекеттик же коомдук менчикке кол салуу үчүн жоопкерчилик тууралуу нормаларды камтыган главада жайгашкан жана кылмыштын предмети башка атайын нормалар менен каралган учурлардагы предметтерден башкасынын бардык мамлекеттик же коомду мүлктөр кирет. Эгерде этиятсыздыктын кесепетинен өрт менен же кооптуулугу жогору болгон булактын предмети менен мамиле кылуунун жыйынтыгында токой өртү чыккан учурда кылмыштын предмети болуп токой массиви эсептелет.

Демек, ушул курамда каралган кылмыштын предмети материалдык баалуулуктагы мамлекеттик же коомдук менчик, анын ичинде имараттар, курулмалар жана башка кыймылсыз мүлк болушу мүмкүн. Ошол эле учурда, менчикке кол салуу, анын ичинде аны атайылап жок кылуу же бузуу, менчикке каршы кылмыштарды түзгөн. Мүлктү жок кылуу - бул нерсени толугу менен жараксыз абалга келтирүү, качан ал чарбалык жана экономикалык маанисин түбөлүккө жоготуп, талкаланып, талкаланып, өрттөлүп кетиши жана башка себептерден улам таптакыр өз максатына ылайык колдонула албай калгандай түшүндүрүлөт ж.б. Бузулуу деп, буюмга зыян келтирүүдө анын экономикалык же башка мааниси ушунчалык төмөндөп кетсе, ал калыбына келтирилбесе же кадимки максаты боюнча оңдолбосо, эч качан колдонууга жараксыз болсо деп түшүндүрүлөт. Күнөөлүү адам мүлктү жок кылаарын же бузаарын түшүнөт, мындай кесепеттердин мүнөзүн алдын ала билет, алардын болушун каалайт же атайылап жол берет. Кылмышкердин жүрүм-турумунун мотивдери жана максаттары такыр башкача болушу мүмкүн - өч алуу, кылмыштын изин жашырууну каалоосу ж.б.

Кылмыш-жаза кодексинин 90-беренесинин экинчи бөлүгүнө ылайык,

мамлекеттик же коомдук мүлктү атайылап жок кылуу же зыянга учуратуу катары квалификацияланган, эгерде ал мыйзамда көрсөтүлгөндөй оор жазага тартылбаса, атап айтканда, бул бейбаштыктын ажырагыс бөлүгү эмес жана оордотуучу жагдайлар болбогондо жасалган деп эсептелинген. Ошентип, аталган берененин экинчи бөлүгүндө өрттөө же башка жалпы кооптуу башка жол менен жасалган, адамдардын өлүмүнө алып келген, же ири зыянга учураган же оор кесепеттерге алып келген мамлекеттик же коомдук мүлктү атайылап жок кылуу же бузуу үчүн жоопкерчилик каралган. Мындай аракеттер өрттөө жолу менен токойлорду атайылап жок кылууну же олуттуу зыян келтирүүнү камтышы мүмкүн. Ошентип, бул эреже адамдардын эмгеги менен жаратылган материалдык баалуулуктарды гана эмес, ошондой эле жаратылыш байлыктарын, мисалы, токой плантацияларын атайылап жок кылгандыгы же бузгандыгы үчүн жоопкерчиликти караган.

Изилдөө көрсөткөндөй, ушул сыяктуу иш-аракеттерди квалификациялоо боюнча мындан аркы практика көрсөткөндөй, кылмыштын көптөгөн баалоочу белгилеринин болушу, хулигандык аракеттер катарына кирүүгө мүмкүндүк берген, алардын юридикалык баалоосу кыйынчылыктарды жараткан. Демек, адамга, мүлккө, коомдук адеп-ахлакка, бейбаштык мотивдер боюнча башкаруу тартибине каршы кылмыштарды жасоо бейбаштык катарында квалификацияланган. Бейбаштык иш-аракеттери өтө кекечтик мүнөзгө ээ, адатта, адеп-ахлак жана этика нормаларын четке каккан, өтө текебер, уятсыз жүрүм-турум менен мүнөздөлгөн. Адамдарга өтө орой, орой, орой мамиле жасоо, ошондой эле коомдук тартипти узак жана туруктуу бузуу, мүлктү жок кылуу, маданий, коомдук иш-чараларды үзгүлтүккө учуратуу жана башкалар менен байланышкан хулигандык аракеттер өзгөчө тайманбастык деп эсептелигнен. Бул тез арада тартип сакчылары үчүн бейбаштык жана жеке менчикке каршы кылмыштарды айырмалоо жагынан кыйынчылыктарды пайда

кылды. Бул композицияны колдонуу практикасы көрсөткөндөй, укук коргоо органдарынын кызматкерлери адамга же мүлккө кол салган жосунга так укуктук баа берүүдө кыйынчылыктарга дуушар болгондо, алар акыры аны коомдук тартипке каршы кылмыш, башкача айтканда, бейбаштык катары баалашкан.

Ушул жагдайлар талкуунун предмети болуп калды, анткени укук коргоо органынын кызматкери Кылмыш-жаза кодексинин бардык мезгилинде ушундай көйгөйгө туш болгон. Эреже боюнча, чектөөлөрдөгү кыйынчылыктар коомдук тартипке жана жеке адамга же мүлккө бир эле мезгилде кол салуу менен келип чыккан. Бул жагдайлар мамлекеттик жана коомдук мүлктү атайылап жок кылуунун же бузуунун, ошондой эле кылмыштуу бейбаштыктын белгилерин кайра карап чыгуу зарылчылыгын пайда кылды, булар менен күрөшүүдө коомдун заманбап талаптарын толук канааттандырган мындай өзгөртүүлөрдү тиешелүү ченемдерге киргизүү үчүн негизделген. Жогоруда айтылган объективдүү жагдайлардын бардыгы мыйзам чыгаруучуга объективдүү жана субъективдүү мүнөздөмөлөрү боюнча бөлүнүп, чектеш бирикмелерди маанилүү белгилери боюнча айырмалоого мүмкүндүк берген байланышкан бирикмелердин белгилерин аныктоого таасир эткен, ошондой эле вандализмдин курамын киргизген.

Буга чейинки иштеп кеткен нормаларга ылайык жана бүгүнкү вандализмге да тиешелүү мүлктү бузуу бул кылмыш-жаза кодекси боюнча өзүнүн максаты боюнча толук түрдө же бир бөлүгү иштебей калып, бирок кийин аны толугу менен калыбына келүүчү аракеттер эсептелген.

Кылмыш-жаза мыйзамы бейбаштыкты социалисттик жалпы жашоонун эрежелерине нигизделген жана коомдук жашоо процессинде адамдын жүрүм турумун аныктоочу мамлекетте аныкталган коомдук мамилелерге каршы аракеттерди, башкача айтканда коомдук тартипке каршы кылмышты аныктаган. КЖКнын 215-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык кара ниеттеги бейбаштык үчүн, башкача айтканда өзүнүн мазмуну

боюнча өзгөчө цинизм же өзгөчө оройлук менен жасалган аракеттерге жоопкерчиликти камтыган [49, 272б.]. Өзгөчө оройлук менен жасалган бейбаштык мамлекеттик же коомдук мүлктү жана ошондой эле жарандардын мүлкүн бузуу жолу менен жасалуусу мүмкүн болуп, бул коомдук кооптуу аракеттердин составы менен өзүнө камтылып келген.

Кыргыз ССРдин КЖКсында советтик кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугунда биринчи жолу мүрзөнүн үстүнөн кордоо боюнча жасалган аракеттер үчүн, мүрзөдө болгон жана анын үстүндөгүлөрдү уурдоо үчүн жоопкерчиликти жөнгө салган беренелер (242-берене), археологиялык, көркөм, архитектуралык эстеликтерди жана тийиштүү органдар тарабынан корголуучу объектилердин катарына киргизилген жаратылыштын эстеликтерин атайын ниетте бузуу үчүн (241-берене) нормалар камтылган [50, 342б.].

Ошону менен бирге бардык эле мамлекеттик же коомдук мүлктү бузуулардын баары эле көрсөтүлгөн нормалар менен жөнгө салына берген эмес. Өзүнүн маңызы боюнча ушундай болгон кээ бир коомдук кооптуу аракеттер өзгөчө бөлүктүн башка главаларынын беренелери менен каралган кылмыштардын өз алдынча составдарына кирген, анын ичинде транспорт каражаттарын бузуу мамлекеттик кылмыш катары өз алдынча норма менен каралган.

Ошентип, 1961-жылдагы кылмыш-жаза кодекси буга чейинки кодекстер тарабынан жасалган тажрыйбаны чогултту, кылмыштын объектисине жараша кылмыштардын составдарын аныктап, жайгаштырды, коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштардын главасына мүлктү бузуулардын белгисине ээ кылмыштардын жаңы составдарын киргизди. Ошону менен бирге, киргизилген составдар кылмыштардын объективдүү жактары боюнча айырмачылыктарга ээ болгон. Бейбаштык аракеттер катары коомдук тартипти бузуу менен коштолгон мүлктү бузуу менен байланышкан

кылмыш каралып, коомго ачык айкын сыйлабоосун белгилеген. Ал эми коомго сыйлабоо көчөлөрдү жана үйлөрдү жасалгалаган, көркүн ачкан буюмдарды бузууну түшүндүргөн. Ошондой эле бейбаштыкка коомдук жайларды, бийликтин символу катары кызмат болгон эстеликтерди же предметтерди кордоо түрүндөгү көрүнүштөр да түзгөн, эгерде бул аракеттер башка атайын мыйзам менен каралбаса.

Бүгүнкү күндөгү вандализмдин объективдик белгилерине туура келген аракеттер совет мезгилинин кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугунун өнүгүүсүнүн жыйынтыгында мамлекеттик же коомдук мүлктү бузуу гана эмес, ошондой эле бейбаштык катары да бааланган. Саясий мүнөздөгү жазууларды имараттардын жана курулуштардын бетине жазылуусу боюнча аракеттер Кылмыш-жаза кодексинин атайын нормасына ылайык жазаланган антисоветтик агитация катары каралган. Ошону менен бирге, мамлекеттик же коомдук мүлктү бузуу менен байланышкан бейбаштык аракеттери жана бүгүнкү вандализм телефондук автоматтарды, витриналардагы айнекти сындыруу түрүндөгү көрүнүштөргө ээ болгон.

Изилдөө көрсөткөндөй, бирөөнүн мүлкүн кемсинтүүгө жана зыянга учуратууга байланышкан аракеттер үчүн кылмыш жоопкерчилиги учурдагы кылмыш мыйзамдарында вандализм курамы пайда болгонго чейин эле болгон. Мындай белгилерге карата кылмыш-жаза мыйзамдарынын тыюу салынышын сактоо үчүн, так белгилөө жана жазык-укуктук квалификациясы талап кылынган, ошондуктан, бузукулук үчүн жоопкерчиликти караган өзүнчө кылмыш-укуктук ченемдин зарылдыгы жөнүндө маселе кылмыш-жаза мыйзамдарын өркүндөтүү процессинде чечилген.

Кылмыш-жаза кодексине вандализмдин өзүнчө бир түзүмүн киргизүү зарылдыгы айкын болгон, анткени реалдуулуктун айырмалоочу белгилери имараттарды жана башка курулуштарды булгоо, коомдук транспортто мүлккө зыян келтирүү жана башка коомдук жайларда

коомдук тартипти бузуунун айрым фактыларынан алыс болгон. Бул вандализм аракеттерине кылмыштуу тыюу салуу зарылчылыгынын пайдасына күчтүү аргумент болду.

Мыйзамчыгаруучулуктун өнүгүүсү алдыга жылып, мүлктүн бузулуусу үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигине тиешелүү болгон жоболорду иштеп чыгууда өзүнүн оң коррективаларын киргизди. Кыргыз Республикасынын кабыл алган КЖКсында (1997ж.) вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу өз алдынча норма каралып, коомдук адептүүлүктү орой кемсинткен жазуулар менен имараттарды жана курулуштарды кордоо, коомдук транспорттордо жана башка коомдук жайларда мүлктү бузуу үчүн жоопкерчиликтик камтыйт (235-берене) [51, 436б.]. Ошентип биринчи жолу кылмыш-жаза мыйзамында вандализмге аныктама берилген. Вандализмдин объектиси коомдук тартипти түзгөндүгүн эске алып, бул норма коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштардын главасында жайгашкан. Ушул эле главада бейбаштык үчүн жоопкерчилик тууралуу норма жайгашкан. КЖКнын 234-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык зомбулукту колдонуу менен же аны колдонуу коркунучу менен коомдук тартипти же жалпы кабыл алынган нормаларды орой бузган атайын ниеттеги аракеттер, мүлктүн бузулуусу менен коштолуусу мүмкүн болгон кылмыш үчүн жоопкерчилик каралган. Бейбаштыктын өзгөчө квалификациялык белгилери ушул эле berененин 2-бөлүгүнүн 4-пунктунда камтылып, бирөөнүн мүлкүн бузуу менен коштолгон жана маанилүү зыян тийгизген аракеттерди жөнгө салат.

Имараттарды жана башка курулуштарды булгоону жасоого, жана ошондой эле коомук транспортто же коомдук жайлардагы мүлктү бузууга болгон жазык укуктук тыюуну аныктоого болгон керектөө мамлекетке кылмыштык кол салуулардан тийиштүү коомдук мамимелерди коргоо үчүн жетиштүү негиз берген коомдогу орун алган процесстердин чагылуусу болуп эсептелет. Мыйзам менен корголгон коомдук мамилелер

коомдун өнүгүүсү үчүн өзгөчө баалуулукту түзөт, анткени алар адамдын, улуттук жашоосунун негизин түзөт жана инсан, анын жашоо тиричилиги менен үзгүлтүксүз түрдө байланышкан. Ошондукта, сүрөттөлгөн аракеттердин жасалуусу үчүн жазык жоопкерчиликтин аныкталуусу социалдык негизделген.

Кылмыштык квалификациялоо үчүн анын бардык объективдик белгилеринин жазык укуктук талдануусу маанилүү болуп саналгандыгын белгилеп кетүү зарыл. вандализмди жасоодо социалдык түзүлгөндүк, бардык коомдун уюшулгандыгын түшүнүлгөн жана тийиштүү ченемдер менен жөнгө салынган коомдук мамилелердин бардык чөйрөлөрүн камтыган коомдук тартипти камсыз кылган жазык мыйзамы менен корголгон мамилелере кол салуу ишке ашырылат. Коомдук тартиптин негизин укуктук тартип түзөт, жана ал үй бүлөдө, эмгек коллективдеринде, мамлекеттик башкаруу аппаратында, коомдук жайларда, экономикада жана башкаларда тартипти билдирет. Мамлекет өзү коомдо тартипти түзүү зарылдыгынан келип чыгат, анткени адамдардын жашоосу коопсуздук жана жагымдуулук шарттарында, эксцесстерсиз жана бири бири менен гармонияда болуусу керек. Ар бир кылмыш коомдогу аныкталган тартипке кол салат деп билебиз, ошондуктан жалпы объектинин мазмуну бул аныктама менен камтылат. Кыска мааниде коомдук тартип катары коомдук жашоонун тынчтыгын, жарандардын коопсуздугун, укуктарынын жана эркиндиктеринин корголуусу, эмгек жана эсептелет алуу үчүн нормалдуу шарттарды, мамлекеттик органдардын, ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын ишмердүүлүгүн камсыз кылуу максатына ээ болгон адамдардын баарлашуу процессинде куралган мамилелердин жөнгө салынган социалдык ченемдеринин системасы менен шартталган. Андан сырткары ал коомдук тынчтыкты жана адептүүлүктү, өз ара сыйлоону, жарандардын коомдук жайларда тийиштүү жүрүм турумун, инсандын физикалык жана

моралдык кол тийбестигин, анын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону, мүлктүн сакталгандыгын жана кол тийбестигин камсыз кылган социалдык баарлашуу чөйрөсүндөгү мамилелердин колдоого багытталган укуктун ченемдерин сактоонун негизинда пайда болгон коомдук мамилелердин жыйындысын билдирет. Коомдук тартиптин жана коомдук адептүүлүктүн ортосунда тыгыз байланыш бар. Коомдук тартип укуктун ченемдеринде жана баарлашуу чөйрөсүндөгү жүрүм турум эрежелеринин адептик ченемдеринде аныкталган жана ага негизделген.

Адамдын жүрүм туруму анын чыныгы мотивдеринин жана максаттарынын ченеми жана ошого байланыштуу вандализмдин түзүмүнүн объективдүү белгилеринде кылмыштын негизги социалдык белгиси болгон коомдук кооптуулук чагылдырылат. Кылмыштын объективдүү жагынын милдетүү белгиси болуп кылмыш өзүн билдирген, башкача айтканда сырткы түзүлүшү аныкталган коомдук кооптуу аракеттери эсептелет. Кылмыш болуп жаза менен мыйзам аркылуу тыюу салынган күнөөлүү коомдук кооптуу аракеттер эсептелгендигин эске алуу менен коомдук кооптуу аракеттер аң сезим менен түшүнгөн, эрктүү аракеттерди түшүндүрөт жана аны менен мыйзам менен корголгон коомдук кызыкчылыктарга зыян тийгизилет.

Коомдук тартипке адамдардын баарлашуу чөйрөсүндөгү жүрүм турумдун белгилүү ченемдерин сактоо мүнөздүү. Имараттарды жана башка курулуштарды булгоо түрүндөгү кылмыштык кол салуу күнөөлүүнүн коомдо аныкталган адептик талаптарга баш ийбөөсүн, аны айланаларга каршы койгондугун тастыктайт. Бирок адамдарга таасирдөө булар менен шартталган: курулуштардын булгануусун байкоо менен айланадагылар негативдик эмоцияларды сезет. Ошого байланыштуу имараттардын жана башка курулуштарды булгоо түрүндөгү кылмыштык аракеттердин түздөн түз негизги объектиси болуп коомдук адептүүлүк

эсептелет. Булгоочу аракеттер бар болгон эрежелерге, чакырык, коомдогу тынчтыкты бузуу менен коштолсо, коомдук тартип коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу түрүндөгү кылмыштык кол салуунун кошумча объектими болуп саналуусу мүмкүн. Коомдук тартип мындай кылмыштык кол салуунун кошумча объектиси болуп саналат, эгерде ал айланаладагылардын алдында жасалса жана ошону менен биргеликте коомдук тынчтык бузулса.

Ошону менен биргеликте кээ бир маанилүү кызыкчылыктарга зыян тийгизүү коом үчүн керек эмес жана орун алган системанын бузулуусуна алып келген негативдүү өзгөрүүлөргө алып келүүсү мүмкүн. Жашоого маанилүү болгон кызыкчылыктар катары коомдук тынчтык, социалдык институттардын нормалдуу иштөөсү, жана ошондой эле жалпыга кооптуу предметтер менен иштегенде түрдүү иштердин өндүрүшүнө жеке, коомдук же мамлекеттик кызыкчылыктардын тыюу салынгандыгын атаса болот. Коомдун өнүгүүсү үчүн маанилүү болгон башка кызыкчылыктар да бар. Коомдун иштөөсү жана өнүгүүсү үчүн зарыл шарт болуп адамдарда коркунучтун, паниканын, ишенимсиздиктин жок болуусу эсептелет. Коомдук психология, башкача айтканда коомдук тынчтык, корголуу абалын сезүү, өзүнүн коопсуздук жана башкалардын коопсуздугу жашоого маанилүү кызыкчылыктардын бири болуп саналат. Коомдун тынч жашоосу биздин көз карашыбыз боюнча адамдардын бирге жана руханий саламаттыгы менен камсыздалат. Организм сыяктуу коом белгилүү мыйзамдар менен жашайт жана өнүгөт, ар бир адамдын жана социумдун жалпысынан ийгиликтүүлүгүн максаттайт.

Тигил же бул кызыкчылыктардын кандай корголгондугуна карабастан, адеп түзгөн негиз жок болсо, коомдун бүтүндүгү тууралуу кеп кылууга мүмкүн эмес. Коомдук адептүүлүккө каршы кылмыштарды жасоо аркылуу жашоонун руханий жагынан маанилүү зыян тийгизилет, коомдук коопсуздукка каршы башка кылмыштар менен жашоонун материалдык

жагынан жабырлануучулардын белгисиз санына зыян тийгизилет.

Вандализмдин объективдүү мазмуну өзүнө активдүү аракеттерди камтыйт жана алардын ичинен көп кездешкени болуп коомдук транспортто мүлктү бузуу жана имараттарды булгоо эсептелет. Көрсөтүлгөн өз алдынча аракеттердин ар биринин жасалуусу жазык жоопкерчилигине тартуу үчүн негиз түзөт. Бул аракеттер кылмыштык кол салунун квалификациясы көз каранды болгон белгилерди камтыйт.

Мүлктү бузуу катары вандализм предметине сырткы таасирдөө түшүндүрүлүп, анын натыйжасында предметтин манилүү белгилеринин бөлүгү өзүнүн функционалдык максаты боюнча колдоууга жараксыз, же маңыздуу оңдолуусун, калыбына келтирилүүсүн талап кылат. Биздин көз карашыбыз боюнча эң көп кыйынчылыкта талданып жаткан кылмышты түшүнүүдө жана колдонууда булгоо белгиси түзөт, анын натыйжасында квалификациялоодо катачылыктарга жол берилип келет.

Жалпы эреже боюнча булгоо сүрөттөрдү, символдорду, мазактаган мазмундуга жазууларды жазуу жолу менен вандализм предметин булгоону түшүндүрөт. Имараттын жана курулуштун бүтүндүгүн бузбастан мазактоо жазууларын, сүрөттөрүн, символдорун жазууну билдирген булгоо аракеттери эстетикалык сапатын бир топ начарлантат.

Мындай сүрөттөр негативдүү маанилик маңызга ээ жана ошондуктан адамдардын эмоционалдык абалына таасирин тийгизет. Андан сырткары адам сүрөткө маани бербеши мүмкүн, бирок анын ички абалына болгон таасир аң сезимдин астындагы деңгээлде тиет. Төмөнкү адептүүлүктү ишке ашыруу башка адамдардын баалуулуктар системасына жана өсүп келе жаткан муундун түшүнүктөрүнө бузуучу таасир көрсөтөт, анткени булгоочу айланадагыларга адептик баалуулуктарга болгон өзүнүн мамилесин байлайт, аларды тууроого чакырат. Себеби жамандоо дагы адамдарга бузукулук таасирин тийгизет, анын ичинде белгилүү аракеттер дагы.

Булгоочулук аракеттер адамдар тарабынан алардын жеке сезимдерине сыйлабастык катары кабыл алынат, анткени ар би адам өзүнүн баалуулуктар системасына ээ жана анын укуктарынын чектеринин сакталуусун каалайт. Ошентип, адамдар тигил же бул сүрөттү ага болгон кайрылуу катары кабыл алат, анткени жазуунун же сүрөттүн мааниси белгилүү ассоциацияларды чакырат: уяттуу сүрөттөрдү тартуу интим жашоодогу адептүүлүктү жокко чыгаруу жөнүндө тастыктайт; свастиканы тартуу калктын тарыхый ролуна болгон сыйлабастыкты билдирет. Бирок күнөөлүү өзүнүн аракеттерине мындай олуттуу маанини киргизбеши мүмкүн, бирок айланадагылар мындай көрүнүштөрдү аң сезимдүүү кабыл алат жана алардын намысына тиет. Ошого байланыштуу булгоо дайыма айланадагыларга сыйлабастык жана алардын сезимин тебелөөнү билдирген ишмердүүлүктүн максатка багытталган актысы катары бааланат.

Булгоо маанилүү коомдук реакцияны чакырат, себеби предметтердин сырткы кел бетин, эстетикалык, баштапкы түрүн өзгөртөт. Вандализмдин туура квалификацияланусу үчүн жазуулардын өлчөмүн жана жайын гана эмес, ошондой эле алардын мазмунун, алардын жок болуу мүмкүнчүлүгүн, жана ошондой эле булгоо предметинин мүнөзүн эске алуу зарыл. Мыйзамда көрсөтүлгөн предметтерди булгоо менен күнөөлүү коомдук адептүүлүккө кол салат, кандайдыр бир адамга же бир нече адамдын тынчтыгы максат эмес. кеңири коомдук реакцияга багытталганды булгоону жасоо жайы катары эмне аныкталгандыгына жараша белгиленет.

Ошентип имараттарды же башка курулуштарды булгоо түрүндөгү кылмыштык кол салуу адептие ченемдерге баш ийбөөнү билдирет. Айланадагы адамдар мындай аракеттерден негативдик эмоцияларды сезет, анткени алар тийиштүүнүн эстетикалык жана этикалык мазмунуна, сулуулук жана горманияга кол салат. Мындай көрүнүштөр аң сезимдүү

жасалган башкалардын намасын кемсинтүүгө багытталган аракет катары кабыл алынат, анткени мүмкүн болгон ар бир адамдын жеке сезимдерине таасирин тийгизет. Ошого байланыштуу имараттардын же башка курулуштардын булгануусу түрүндөгү кол салуунун түрдүк жана негизги түздөн түз объектиси болуп коомдук адептүүлүк саналат.

Мүлктү бузуу түрүндөгү кол салуу ээн баштык сезимдер менен көп учурда жасалса дагы булгоодон айырмаланып айланадагылардын сезимин мазактоого багытталган эмес. Мүлктү бузуу инсандык мүнөзгө ээ эмес, албетте материалдык зыян тийгизген менчик ээсинен башка учурда. Ошондуктан булгоо адамдарга болгон сылайбастык билдирсе, бузуу – мүлккө болгон таасирин тийгизет.

Менчикке келтирилген зыян, биздин оюбуз боюнча, башкалар тарабынан объектилердин пайдалуулугун жана алардын функционалдык максаттарын төмөндөтүүнүн максатка ылайыктуулугун билүү аркылуу интеллектуалдык жактан бааланат. Албетте, бузулган мүлк эстетикалык жактан жагымдуу көрүнбөйт жана адамдардын нааразычылыгын туудурат, бирок, бул сезим көбүрөөк деңгээлде объектинин мындай өзгөрүүсүнүн негиздүүлүгү жана тууралыгы менен шартталган, бул болсо буюмдун касиеттердин төмөндөшүнө алып келген. Адам зыянга учураган мүлккө байланыштуу терс эмоцияларды сезет, анткени ал мүлктү өз убагында колдоно албай калат. Демек, мүлк пайдалуу максатка жетүүнүн каражаты катары гана кабылданат жана бул адамдын сезимталдык эмес, дагы көбүрөөк акыл-эс, акылга сыярлык иш-аракетине байланыштуу.

Бул учурда, кылмыштык кол салуу предмети, кылмыш объектисинен айырмаланып, материалдык дүйнөнүн предмети болуп саналат, дал ушуга кылмышкер таасирин тийгизип, ошону менен мыйзам менен корголгон коомдук мамилелерди бузат. Мазактоого имараттар же курулмалар дуушар болушат, б.а. адамдардын жашаган же алардын кесиптик милдеттерин аткарган иш жери, же товардык-материалдык

баалуулуктарды сактоо үчүн арналган имараттар; ошондой эле бул адамдардын эс алууучу же спорт менен машыгуучу маданий жана спорттук багыттагы имарат болушу мүмкүн. Имараттар эң маанилүү, капиталдык архитектуралык-курулуш объектилери деп түшүнүлөт: эмгек, турак жай, калкка социалдык жана маданий кызмат көрсөтүү, материалдык баалуулуктарды сактоо, башка социалдык жана тиричилик муктаждыктары канааттандыруу (турак жай имараттары, мектептер, ооруканалар, дүкөндөр, маданият сарайлары) адам жашоосунун негизги максаттары үчүн шарттарды түзүүгө багытталган. Имараттардын негизги структуралык элементтери болуп жабык мейкиндикти түзгөн дубалдар жана чатыр саналат. Белгилей кетүүчү нерсе, ачык абада жайгашкан электр станциялардын жертөлөсү дагы имарат катары таанылган. Жогоруда айтылгандар эскирген имараттарды, бастырмаларды, чакан тосмолорду, көчмө жарнак такталарды жана башка ушул сыяктууларды изилденип жаткан кылмыш курамынын предмети болуп имараттар же башка курулмалар катары таанылышы мүмкүн эмес деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Башка курулмаларга мемориалдык комплекстер, эстеликтер, стадиондор, темир жол бекеттери, аялдамалар же болбосо чатырдын астындагы же айнектелген фасады менен станциялар, ошондой эле көпүрөлөр, жарнак такталары же панорамалар, тосмолор, өткөөл жолдор жана башка объектилер кирет. Атап айтканда, сөөк коюуга ылайыкташтырылбаган көрүстөндүн имараттары жана курулмалар мазактоо же зыянга учуроого дуушар болгондордун катарын кирет.

Жогоруда белгилеп кеткен кылмыш предметтери анын ичинде имараттар жана башка курулмалар вандалдар тарабынан кылмыштуу кол салууларга көп дуушар болушат. Коом кызыкчылыктары үчүн колдонулган бул имараттар же курулмалар маданий баалуулуктарга таандык болбосо да, коом үчүн белгилүү бир мааниде баалуулукка ээ.

Тарых жана маданияттын эстеликтери катарына кирбеген скульптуралык курулмалар дагы башка курулмалар категориясына таандык. Жайгашкан жер бул кылмыштуу кол салуунун талап кылынган белгиси болбосо дагы, мазактанган курулма адамдар тарабынан чектелбестен көрүүгө же зыярат кылууга жеткиликтүү жерде экендигин эске алынуусу керек деп эсептейбиз.

Белгилей кетүүчү нерсе, мүлк жалпы пайдаланууга арналган болсо, кылмыштын предмети катары да чыга алат. Мындай мүлк коомдук жай менен байланышы болуш керек, б.а. анын ажырагыс бөлүгү болушу шарт, мисалы, турак жайлардагы лифттер, темир жол бекеттериндеги орундар, театрлардагы, кинозалдардагы, почталык байланыш мекемелериндеги жабдуулар ж.б. Мындай иш-аракеттер жазык мыйзамы жагынан мааниге ээ, анткени ал белгилүү бир шарттарда жасалат, ченемде болсо ушундай шарттар катары таасирге кабылуучу мүлктүн коомдук транспорт же башка коомдук жайларда болушу белгиленет. Ушул себептен, вандализм иш-аракеттерин квалификациялоо үчүн коомдук транспорт жана башка коомдук жайлар болуп эсептелген анын жасалган жерин табуу маанилүү деп табуу зарыл. Мындай ачык-айкындуулукка карабастан, бул түшүнүктөр дагы эле так критерийлерге ээ эмес, ошондуктан аларды чечмелөөдө кыйынчылыктарды жаратат. Жалпысынан, мазактоо күнөөкөрлөр тарабынан айрым предметтерди уятсыздык менен мазактоого багытталган иш-аракеттерди жасоону камтыйт, ушуну менен айланасындагы адамдарга, моралдык жана материалдык баалуулуктага сыйлабастыгын көрсөтүү максатында жасалат. Бул түр кол салуулар, имараттардын жана курулмалардын эстетикалык көрүнүшүн бузулушуна багытталып, көбүнчө айлана чөйрөдөгүлөрдүн наразычылыгын жаратат.

Өз кезегинде, мазактоо имараттардын же башка курулмалардын бүтүндүгүн бузуу манисине алып келбейт, б.а. бул предметтердин физикалык касиеттери начарлап кетпейт. Бирок, мазактоо иш акакерттери

мүлк ээлерине белгилүү бир материалдык чыгым алып келмекчидир, мисалы, беттерин тазалоо жана калыбына келтирүү чыгымдарын талап кылышы мүмкүн. Кандай болбосун, күнөөлүүлөрдүн аракеттеринин кесепеттерин жоюу чоң материалдык чыгымдарды алып келбеши керек, андыктан, мазактоо мүлккө келтирилген зыяндын түрлөрүнүн бири деп эсептөөгө жол берилбеши керек.

Айрым мазактоо иш-аракеттерди кылмыш катары аныктаган критерийлердин жоктугу аларды квалификациялоого кыйла татаалдаштырат. Натыйжада, мындай фактылардын көбү укук коргоо кызматкерлери тарабынан көрмөксөнгө салынат же аларга туура эмес укуктук баа берилет. Мүлктү мазактоо түрүндөгү кылмыштуу иш-аракет менен таасирин тийгизген коомдук мамилелердин өзгөчөлүктөрү квалификациялоодо эске алынуучу факторлорду бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет деп эсептейбиз.

Вандализмди жасоо жагдайы кылмыш-жаза теориясынын объективдүү тарабынын белгиси катары кырдаалдык учурлардын жыйындысы катары түшүнүлөт, конкреттүү айлана чөйрө шарттары, башкача айтканда, кылмыштын жагдайын тактоо үчүн, бул кылмыштуу иш-аракет кандай кырдаалда жасалгандыгын жана аны эмне коштогондугун аныктоо керек. Каралып жаткан мазактоонун объективдүү белгилеринин өзгөчөлүгү ушул, бирок мыйзамда жазылуу түрдө мазактоо иш аракеттеринин жасасоо жагдайларынын түшүндүрмөсү жок.

Имараттарды же башка курулмаларды мазактоо түрүндөгү кылмыштуу жосундун жашыруун же болбосо демонстрациялык түрдө коомдун ичинде жасалышы вандализмди квалификациялоого мүмкүн. Коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлккө зыян келтирүү иш аракеттери ээнбаштыктын курамына кирбеген учурда гана ушул сыяктуу жагдайды жокко чыгарууга болбойт. Вандализмди жасоо көп учурда жазаны оорлотуучу жагдайлардын болушу менен байланыштуу

болушу мүмкүн, мисалы, өзгөчө кырдаал учурунда, табигый же башка коомдук кырсык учурунда, ошондой эле массалык баш аламандык учурунда вандализмдин жасалышы. Белгилей кетүүчү нерсе, ченемдин диспозициясы башка коомдук жайларга баалоочу түшүнүгү колдонот, аны менен маданий, социалдык турмуш-тиричилик же өндүрүштүк максаттарына ылайык, кеңири чөйрөдөгү адамдарга чектөөсүз зыярат кылуу жана көрүү үчүн туруктуу же убактылуу ачык жер деп түшүнүлөт. Коомдук жайларды, үй-бүлө, иш жайы, дос жана башка карын катнаш аркылуу бир-бири менен байланышпаган жана эреже катары бири-бирин таанибаган адамдардын топтолушу деп мүнөздөөго болот. Мындай жерлер скверлер, парктар, көчөлөр, имараттарга же башка курулуштарга чектеш аймактар, коомдук имараттардын жайлары (көп кабаттуу үйлөрдүн кире бериштери жана лифттери), мекемелердин, ишканалардын, уюмдардын кеңселери, театрлар, музейлер, вокзал , метро станциялары, дүкөндөр ж.б.

Зыян келтирилгендиги үчүн жоопкерчилике тартылышы мүмкүн болгон коомдук менчикке коомдук транспортто же башка коомдук жайларда жайгашкан, белгисиз кеңири чөйрөнүн ар кандай муктаждыктарын канааттандырууга арналган мүлктөр кирет: жүргүнчүлөр отургучтары, транспорттук шаймандар, жүргүнчү лифттер, таксофондор, кафе-барлардагы күзгүлөр жана столдор, театрлардын аудиторияларындагы отургучтар, көчөлөрдөгү жана сейил бактардагы отургучтар, электр жарык берүүчү шаймандар, сейил бактардагы аттракциондор ж.б.

Коомдук транспорттун белгилерин аныктоодо жүргүнчүлөр менен аларды ташуу боюнча кызмат көрсөткөн уюмдун ортосунда коомдук тузулгон келишимге көңүл буруу керек. Ошол эле учурда, ар бир адам белгиленген тариф боюнча жол акысын төлөө, салондо тартипти сактоо, мүлккө этият мамиле кылуу ж.б.коомдук унаада жүрүү эрежесин сактап

коомдук унаа менен колдоно алат. Ушуга байланыштуу, жүргүнчүлөрдү ташууга жана белгиленген маршрут боюнча жүрүүгө багытталган аба, суу транспорту, туруктуу маршруттук таксилер дагы коомдук транспорттор категориясына кирет.

Кылмыш-жаза кесепеттери, мүлккө зыян келтирүү түрүндөгү кол салуунун объективдүү тарабынын зарыл белгиси катары, таасир тийгизген объектилердин физикалык касиеттерин өзгөртүүдөн турат. Объекттин керектөө коэффициентинин төмөндөшү кылмышкердин мыйзамсыз иш-аракетинин натыйжасында болушу керек жана иш-аракет менен себептик байланышта болушу керек. Жогоруда айтылгандар коомдук транспортто же башка коомдук жайларда болгон мүлктүн бузулушун кылмыштардын материалдык курамына байланыштырууга мүмкүндүк берет

Мүлккө зыян келтирүү түрүндөгү бул аракеттер белгилүү бир шарттарда жасалганда кылмыш-укуктук мааниге ээ. Ошентип, норма диспозициясы жабыркаган мүлктүн коомдук транспортто же башка коомдук жайларда жайгашуу шарттарын аныктайт. Ушуга байланыштуу, коомдук транспорт жана башка коомдук жайларга жасалган зыян келтируулордун квалификациясын тактоо маанилүү деп таанылышы керек. Айрым тактыктарга карабастан, бул түшүнүктөрдүн критерийлери жок, андыктан чечмелөөдө кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн.

Ошентип, буга чейин башка кылмыш-жаза аракеттеринин түзүмдүү бөлүгү болуп, кылмыш-жаза мыйзамы менен түрдүү беренелер менен узак убакыт квалификацияланып келген аракеттер өз алдынча вандализм составы болуп бөлүнүп, коомдук адептүүлүктү орой кемсинткен жазуулар менен имараттарды жана курулуштарды кордоо, коомдук транспорттордо жана башка коомдук жайларда мүлктү бузууну түзгөн түшүнүгү берилди.

Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан соттук-укуктук реформалар 2019-жылдын 1-январында күчүнө кирген жаңы кодекстердин [52] кабыл алынуусуна алып келди. Биздин республикабызда биринчи жолу КРнын

Жоруктар жөнүндө кодексинде [53] вандализм үчүн жоопкерчилик камтылган (120-берене). Буга чейинки КЖКнын 235-беренесинен (1997-ж.) айырмаланып, вандализмдин составы Жоруктар жөнүндө кодекстин 120-беренесине ылайык дагы да кеңири каралган. 1997-жылдагы КЖКнын 235-беренесинде кылмыштын предметин функционалдык мааниси түрдүү болгон коомдук же индивидуалдык колдонууга арналган адамдар тарабынан салынган кыймылсыз объектилер, жалгыз гана имараттар же курулуштар жана транспорттук системанын объектилери түзөт. Буга адамдар жашаган үйлөр, башка архитектуралык объектилер, эстеликтер, жарнамалык щиттер, дубалдар, спорттук комплекстер, жолдор, жол астындагы жолдор, көпүрөлөр, светофорлор жана жол белгилери, жылуучу транспорттук составдар жана жолпроводдору, вокзалдар жана аялдама комплекстери кирүүсү мүмкүн. Бул беренеде вандализмдин предметтеринин чектелгендигин эске алуу менен көрсөтүлгөн категорияларга кирбеген объектилердин бузулуусу вандализмдин составын түзбөй, КЖКнын башка беренелери менен квалификацияланып келген. Ал эми Жоруктар жөнүндө кодекстин 120-беренеси мындай абалды чечти жана мамлекет тарабынан корголгон тарыхтын, маданияттын эстеликтерин же жаратылыштын объектилерин бул жакка кошуп, кылмыштын предметин кеңейтти.

Жоруктар жөнүндө кодекстин 120-беренесине ылайык, тарыхтын, маданияттын эстеликтерин же жаратылыштын объектилерин жазуулар, сүрөттөр же коомдук тартиптин бузулуусуна алып келген башка ыкмалар менен бузуу, транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу үчүн жоопкерчиликке тартуусун аныктайт. Ошол эле учурда 2017-жылдагы Жаңы КЖКсында тынчтыкка жана адамзатынын коопсуздугуна каршы кылмыштардын главасында КЖКнын 392-беренеси камтылган (Эл аралык гуманитардык укуктун нормаларын кылмыштуу бузуу). Бул берененин 10-пунктуна ылайык, айкын белгилүү болгон жана коргоо астындагы

тарыхый эстеликтердин, искусствонун чыгармаларын же элдердин маданий же руханий байлыгы болгон ыйык жайларды аскердик зарылдыктын жок болгон учурунда бузуунун, уурдоонун объектисине өзгөртүү, бул баалуулуктарга вандализм актыларын жасоо үчүн жоопкерчилик каралган [54].

Эл аралык гуманитардык укуктун бузулуусу, анын ичинде диспозицияда берилген баалуулуктарга вандализм актыларын жасоо үчүн жоопкерчиликти аныктоо биздин мамлекетибиздин эл аралык нормаларын сактоосун жана тарыхый-маданий баалуулуктарды таануусун жана адептик принциптерди кармангандыгын тастыктайт.

Ошентип жасалган анализ бирөөнүн мүлкүн бузуу менен байланышкан антикоомдук аракеттердин мамлекеттин өнүгүүсүнүн түрдүү мезгилдеринде тарыхтын узак мезгилинде түрдүү укуктук баалоого жана квалификацияга ээ болгондугун жана окшош кылмыштардын мазмунунда камтылгандыгы үчүн тергөөчү-укуктук тажрыйбада коллизиондук маселелерди жараткандыгын көрсөттү. Кыргыз Республикасынын мыйзамчыгаруучулугунун өнүгүүсү кылмыш-жаза мыйзамынын түзүмүндө вандализмдин бирдиктүү составына мүлктү бузуу үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги тууралуу жоболорду иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түздү жана бүгүнкү күндө предметтердин тизмесинин кеңейтүү жолу менен бул норманын мындан ары жакшыртылуусу улантылып келет.

1.3. Вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу бүгүнкү күндөгү чет мамлекеттердин мыйзамчыгаруучулугунун нормаларынын салыштырмалуу-укуктук анализи

Бүгүнкү мезгилде мамлекеттер арасындагы кызматташтык формасы кылмыштуулук менен күрөшүүнүн негизги багыттары жана чакырууларына жооп катары эл аралык мамилелердин түзүмдүү бөлүгүн түзүп, мамлекеттерге өз ара чогултулган тажрыйбасы менен бөлүшүүсүнө түрткү жаратып, өздөрүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кылмыштуулукка каршылык көрсөтүүнүн бирдиктүү координацияланган жолдорун иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк жаратып, мындан ары ички өлкөлүк натыйжалуу чараларды иштеп чыгып, алардын ишке ашыруусу боюнча механизмдерин иштетип, алардын үстүнөн көзөмөл жүргүзөт.

Кылмыштуулуктун өсүүсүнүн токтоткон жана аларды алдын алган ички мамлекеттик чараларга мыйзамчыгаруучулуктун мындан ары жакшыртылуусуна багытталган укуктук базанын гармонизациясы жана унификациясы менен байланышкан уюштуруучулук-укуктук багыт кирет. Бул планда коомдук тартипке жана адептүүлүккө каршы кылмыштардын чөйрөсүндө өлкөлөрдүн мыйзамчыгаруучулугунун түрдүү социалдык-экономикалык, демографиялык, улуттук-маданий деңгээлин анализдөө тажрыйбалык кызыкчылыктарды жаратып, бүткүл дүйнөдө өзүнүн көрүнүштөрүнө ээ болгон вандализм менен байланышкан аракеттер үчүн жоопкерчиликти мыйзамчыгаруучулук жөнгө салуусунун өзгөчөлүктөрүн ачыктоого шарттар ачылат.

Буга чейинки бөлүмдөрдө биз тараптан инсандын жекелик-психологиялык көйгөйлөрү вандалдык аракеттер менен оордошуусу мүмкүн болгондугу белгиленген, анткени алар коомдук жарыяланган

протест түрүндө көрүнүп, башка адамдардын укуктарын жана репутациясын кемсинтүү менен байланышпай туруп, мамлекеттик саясаты менен макул болбогондугуна өтүп, коомдук адептүүлүктүн нормаларына жана эстетикага, коомдук тартипке тарыхый жана маданий эстеликтерге сүрөттөрдү тартуу менен алардын бузулуусуна алып келген кол салуу ишке ашуусу мүмкүн.

Бүгүнкү мезгилде вандализм актылары өзүнүн көрүнүштөрүнүн кеңири спектрине ээ. Макул эмес спорт фанаттары спорттук иш чаранын өткөрүлгөндүгүнөн кийин спорттук эмес, ошондой эле башка курулуштарга бузуу аракеттерин жасап, колоссалды чыгымдарга алып келген вандализм актылары баарыбызга белгилүү. Ошондой эле вандалдардын аракеттери стадиондогу отургучтарды, таштанды салуучуларды жана башкаларды сындыруу менен чектелбей, андан соң шаардын көчөлөрүндө магазиндердин терезелерине, башка курулуштарга, транспорт каражатындагы буюмдарга агрессиясын көрсөтүп, кээде оор кылмыштарды жасоого да өтүп кетет.

Чет мамлекеттерде вандализм актылары менен күрөшүү жалгыз гана уюштуруучулук-алдын алуучулук гана эмес, ошондой эле мыйзамчыгаруучулук чаралар менен да жүргүзүлүп, ага ылайык, коомдук колдонууга арналган мүлккө кол салуу үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигин аныктоо жолу менен ишке ашырылат.

Жалпысынан кылмыштуулук менен жана анын ичинде конкреттүү кылмыштар менен күрөшүүнүн мыйзамчыгаруучулук жөнгө салынуусунун эл аралык тажрыйбасын изилдөө улуттук мыйзамчыгаруучулукта укуктук жөнгө салуунун мамлекеттердин оң тажрыйбасы жана кемчиликтерди аныктоо боюнча өз ара баюусуна гана түрткү жаратпай, ошондой эле ички мыйзамчыгаруучулукка эл аралык укуктук нормалардын киришүүсүнүн жана интеграциясынын даражасын аныктайт.

Эл аралык тажрыйбанын изилденүүсү кылмыштуулук менен күрөшүүнүн билимдерин, ыкмаларын жана практикасын байытууга түрткү болуп, ошол эле убакытта ата мекендик илимдин мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет.

Айтылган вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу бир катар чет өлкөлөрдүн мыйзамчыгаруучулугунун нормаларын салыштырмалуу-укуктук анализин жүргүзүүгө шарт түзүп, ар бир мамлекетте коомго таандык болгон мүлктү коргоонун көйгөйлөрү түрдүүчө каралгандыгы тууралуу тыянакка келүүгө негиз түздү.

Германиянын кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугу вандализмге тыюу салган өз алдынча норманы иштеп чыккан эмес, бирок коомдук колдонууда болгон мүлктү кылмыштык кол салуудан коргоого багытталган норма мүлккө каршы кылмыштардын бөлүмүндө камтылган.

Бул норма биздин түшүнүгүбүздөгү вандализмдин белгилерине дал келбегендигине карабастан, вандализмдин курамын түзгөн иш-аракеттерге окшош белгилер айрым макалалардын мазмунунда, атап айтканда, атайылап жасалган иш-аракеттер, жок кылуу, бузуу, таанылгыс же атайылап расмий билдирүүлөрдүн маанисин бурмалоо, башкача айтканда, бул иш-аракеттер коомдук жайлардагы мүлккө зыян келтирүү түрүндөгү вандализмге жарым-жартылай дал келет жана жазага тартылат.

Германиянын кылмыш-жаза кодексинде 304-беренеде (Коомдук баалуулукта болгон предметтерди бузуу) мамлекеттин территориясында диний коомчулук тарабынан сыйлоого татыктуу болгон объектини түзгөн нерселерди, Кудайга кызмат кылууга арналган буюмдарды, же мүрзөнүн үстүндө болгон эстеликтерди, коомдук эстеликтерди, жаратылыш эстеликтерин, искусствонун предметтерин, коомдук чогулуштарда сакталуучу же комодук жайда көрсөтүлгөн илимдин же бир кесиптин жыйынтыгы болгон нерселерди, же жолдорду, аянтчаларды же курулуштарды көркөмдөгөн нерселерди бузуу үчүн жоопкерчилик

каралган [55, 44б.].

Бул норма Германиянын мыйзам чыгаруучусу тарабынан менчикке каршы кылмыштар жөнүндө сөз болгонуна карабастан, бул иште кылмыштуу кол салуулардан атайын коргоо коомдук менчикке багытталган. Бул макалада, коомдун байлыгына таандык болгон буюмдардын бузулушунун курамынын квалификациялуу белгилери келтирилген. Бул маалыматтар, негизинен биздин кылмыш мыйзамдарына ылайык вандализмдин предмети болгон бир катар пункттарды коргой тургандыгын көрсөтүп турат, бул алардын тууганчылык, окшоштук мүнөзүн көрсөтөт.

Даниянын Кылмыш-жаза кодекси коомдук коргоого таандык болгон коомдук эстеликтерди же башка коомдук пайдалуу буюмдарды же зер буюмдарды же коллекцияларды алып салуу, жок кылуу же бузуу, ошондой эле кайсы бир чиркөөгө таандык жана чиркөө кызматтары үчүн колдонулган объекттерге адепсиз мамиле жасагандыгы үчүн жоопкерчиликти белгилейт.

Жогоруда айтылган кылмыш курамы кылмыш-жаза кодексинин ар кайсы главаларында, атап айтканда, «Коомдук зыян келтирүүчү ар кандай аракеттер» жыйырма биринчи жана «Коомдук тынчтыкка жана тартипке каршы кылмыштар» он бешинчи главаларында жайгашкан.

Корголуп жаткан коомдук мамилелерге зыян тийгизен каралып жаткан кылмыштар Даниянын кылмыш-жаза кодексинде түрдүү главаларда жөнгө салынган. 194-беренесине ылайык коомдук эстеликтерди же башка коомдук пайдалуу объектилерди же көркөмдөө буюмдарынын же коомдук сактоого таандык болгон коллекцияларды бузуу үчүн жоопкерчиликти камтып, жыйырма биринчи главада жайгашкан (коомдук зыян тийгизген түрдүү кылмыштар), ал эми түрдүү чиркөөгө таандык болгон буюмдарды жана чиркөөдө кызмат кылуу үчүн колдонулган нерселерди бузуу үчүн жоопкерчилик нормасы он бешинчи

главада жайгашкан (Коомдук тынчтанууга жана тартипке каршы кылмыштар). Коомдук эстеликтерди же башка коомдук пайдалуу объектилерди же көркөмдөө буюмдарынын же коомдук сактоого таандык болгон коллекцияларды бузуу үчүн жоопкерчилик боюнча КЖКнын нормаларынын санкциясынын катаалдыгын белгилеп кетүү зарыл, анткени күнөөлүү үч жылдан ашпаган түрдүү мөөнөттөгү камоого дуушар болот. Айып пул түрүндөгү жаза жеңилдетүүчү жагдайлардын бар болуу шартында гана колдонулуусу мүмкүн [56, 126б.].

Швециянын кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугу боюнча вандализм менен байланышкан аракеттер үчүн адам зыян тийгизүүчү кылмыштардын главасында болгон кылмыш-жаза кодекстин биринчи беренесине ылайык коомдук мүлккө кол салуу үчүн жоопкерчиликке тартылат, башкача айтканда Швециянын КЖКсында коомдук мүлктүн бузулуусу үчүн жоопкерчилик тууралуу өз алдынча норма жок [57, 97б.].

Вандализмдин составына жакын болуп 322-1 беренеси эсептелет, анткени ал Франциянын кылмыш-жаза кодексинин экинчи главасында (Мүлктү бузуу тууралуу), биринчи бөлүмдө (Адамдарга коркунуч жаратпаган мүлктү бузуу тууралуу). Ал нормага ылайык башка адамга таандык болгон мүлктү бузуу үчүн, үйлөрдүн сыртына, транспорт каражаттарына, коомдук жолдорго же шаардык кыймыл мүлкүнө алдын ала уруксаты жок жазууларды, белгилерди же сүрөттөрдү тартуу үчүн жоопкерчилик каралган.

Кылмыштын квалификациялык белгисин КЖКнын 322-2 беренесинде каралып, оор жоопкерчиликке жогорудагы аракеттер эгерде бузууга дуушар болгон мүлк: - коомдук колдонууга арналган болсо жана коомдук-укуктук юридикалык адамга же коомдук кызмат менен байланышкан юридикалык жакка таандык болсо (1-пункт); - реестрди, соттук чечимдин оригиналын же башка мамлекеттик бийликтин органы тарабынын чыгарылган башка актынын оригиналын түзсө (2-пункт); -

учетто болгон каттоодон өткөн кыймылсых же кыймылдуу буюм, археологиялык зат, археологиялык калдыктарды камтыган грунт, музейлерде, коомдук кызмат менен байланышкан функцияны аткарган жана коомдук кызыкчылыктарды көздөгөн китепканаларда же архивдерде сакталган предмет болсо (3-пункт); - коомдук адам же мамлекеттик кызмат жүктөлгөн адам же коомдук кызыкчылыктарды көздөөгө адам тарабынан уюшулган тарыхый, маданий же илимий мүнөздөгү экспозициянын предмети болсо (4-пункт). Күнөөсүн оордоткон жана оор жоопкерчиликке тарткан шарт болуп бир нече адамдардын катышуусу менен жасалуу эсептелет [58, 134б.].

Улуу британияда жетиштүү түрдө кеңири болгон укуктук база түзүлгөн, анын негизинде маданий баалуулуктардын, тарыхтын жана маданияттык эстеликтерди жүгүрүүсү менен байланышкан мамилелер жөнгө салынып, бул чөйрөдөгү мамилелердин укуктук негиздери көптөгөн мыйзамчыгаруучулук актыларында камтылган. Эскилердин эстеликтери катары реестрге кирген эстеликтер жана ошондой эле алардын тарыхый, архитектуралык, салттык, көркөм же археологиялык баалуулугуна байланыштуу коомдук кызыкчылыкка ээ болгон башка эстеликтер эсептелет.

Эстеликтерге имараттар жана жердин үстүндө жана анын астында болгон башка курулуштар, жана ошондой эле үнкүрлөр жана археологиялык казуулардын зоналары; - мындай имараттардын жана башка курулуштардын жана ошондой эле үнкүрлөрдүн жана археологиялык казуу зоналарынын жайгашуу жайлары; - кандайдыр бир транспорт каражаттырынын, деңиз жана аба транспортторунун жана ошондой эле башка кыймылдаган конструкциялардын ажана алардын калдыктарынын жайгашуу жайлары кирет.

Бардык функционалдык механизмдер жана эстеликтин жабдыктары анын бир бөлүгү болуп эсептелет. Корголгон эстеликтерди бузуу үчүн эки

жылга чейинки түрдөгү жана Тарыхтын эстеликтери жана археологиялык зоналар тууралуу мыйзамдын 28-беренесине ылайык бир миң фунт стерлинг өлчөмүндө айып пулга болгон кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат. Тизме курулуусунун бузулуусуна алып келген атайын ниеттеги аракеттер үчүн Шаардык жана айыл курулушун пландоо тууралуу мыйзамдын 57-беренесинин 1-пунктуна ылайык 100 фунт стерлинг өлчөмүндөгү айып пул жоопкерчилигине тартылат [59, 29б.].

Бул мамлекеттин бузукулук көрүнүштөргө каршы күрөштөгү өзгөчөлүгү, укук коргоо органдарынын кызматкерлери материалдык чыгым келтирүү менен байланышкан кылмыштар жөнүндө мыйзамды кеңири колдонушат, ага ылайык, мыйзамдуу негиздери жок, бирөөнүн мүлкүн жок кылган же зыян келтирген адамдар. зыян келтирсе, же аны жок кылууну же ага зыян келтирүүнү көздөсө, ошондой эле башка бирөөнүн мүлкүн, ал тургай өзүнүн мүлкүн кыйратып, же ага зыян келтирип, ошону менен бирге башка адамдардын өмүрүнө коркунуч келтирет.

Мыйзамда бул кылмыштардын субъективдүү тарабы эске алынган. Демек, соттуулукту чыгаруу үчүн, соттун жүрүшүндө айыпталуучунун башка бирөөнүн мүлкүн жок кылууга же ага зыян келтирүүгө алып келген кылмыштуу аракеттерди жасоого түздөн-түз ниети бар экендигин же болбосо анын аракеттеринин мүмкүн болгон кесепеттери жөнүндө кылмыш жоопкерчилигине кайдыгерлик менен мамиле кылган. Ушул мыйзамдын негизинде, алардын карамагында же алардын көзөмөлүндө, мыйзамдуу негиздери жок, үчүнчү жактардын мүлкүн жок кылуу же ага зыян келтирүү үчүн, өзүлөрүн пайдаланууну же башка адамдарга берүүнү көздөгөн каражаттар же буюмдар бар адамдар кылмыш жоопкерчилигине тартылышы керек.

Өрттөө жана мүлктү атайылап жок кылуу боюнча күнөөлүү адамдар сот жообуна тартылып, эркинен ажыратуу менен жазаланат, же болбосо аларга айып пул салынышы мүмкүн. Бул учурда эң жогорку жаза өмүр бою эркинен ажыратуу

болушу мүмкүн, ал эми мүлктү жок кылуу коркунучу жана аны жок кылуу каражаттарын кылмыштуу максат менен сактоо коркунучу үчүн жаза он жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу түрүндө берилет.

АКШнын кылмыш-жаза кодекси 250.9 беренесинди кандайдыр бир коомдук монументти же имаратты же коом тарабынан таанылган буюмду бузган аракеттерди мисдиминор катары тааныйт[60].

Жалпысынан бул мамлекеттин укуктук тутумунун өзгөчөлүгү бул штаттын мыйзамдары дагы, федералдык дагы ар бир штаттын аймагында колдонулушу мүмкүн. Бирок, иштеп жаткан укук тутумундагы айырмачылыктарга карабастан, вандализмдин көрүнүштөрүнө каршы туруу маселелерин мыйзамдуу жол менен чечүү кызыкдар. Мыйзамдар кодекси мүлккө зыян келтирген зыян үчүн жоопкерчиликти жөнгө салат. Кошмо Штаттарга, анын министрликтерине же мекемелерине таандык болгон мүлктү же Америка Кошмо Штаттары, анын министрликтери же агенттиктери үчүн түзүлгөн, курулган же түзүлгөн же курулган мүлктү билип туруп зыянга учураткан же жок кылган адам жоопкерчиликке тартылат (§1361). Бул жосундар үчүн он миң долларга чейин айып салынат, же он жылга чейин эркинен ажыратылат, же болбосо жүз доллардан ашкан зыян үчүн экөө тең, же жүз доллардан ашпаган зыян үчүн бир жылга чейин эркинен ажыратылат.

Бельгиянын Кылмыш-жаза кодексинде маданий баалуулуктарга каршы кылмыштар үчүн жазаны камтыган нормалар иштелип чыккан. Тогузунчу бөлүмдө (Мүлккө каршы кылмыштар жана жоруктар) үчүнчү главасында (бузуулар, зыян тийгизүү) үчүнчү бөлүм жайгашкан «Мүрзөлөрдү, искусствонун эстеликтерин, предметтерин, жазууларын, документтерин же башка кагаздарын бузуу тууралуу».

Бул бөлүмдүн 526-беренесине ылайык ким мүрзөлөрдү, эстелик белгилерин же мүрзө таштарын, коомдук пайдага же коోздоого арналган эстеликтерди, статуяларды же башка объектилерди алардын ыйгарымдуу бийлик өкүлдөрүнүн коомдук жайга коюлган учурунда; чиркөөлөрдө,

храмдарда жана башка коомдук имараттарда жайгашкан эстеликтерде, статуяларды, сүрөттөрдү же башка искусство предметтерин бузган болсо, сегиз күндөн бир жылга чейинки мөөнөткө түрмөгө камоо менен айып пулду төлөөгө жазаланат [61, 331б.].

Коомдук баалуулукка ээ болгон предметтердин кылмыш-жаза-укуктук корголуу 126-параграфта (Мүлккө оор зыян тийгизүү) каралып, Австриянын кылмыш-жаза кодексинин алтынчы бөлүмүндө орун алган «Мүлккө каршы кылмыштык аракеттер». Бул бөлүмгө ылайык, Австриянын территориясында жайгашкан чиркөөлөрдөгү же диний коомдордун Кудайга кызмат кылууга колдонулган буюмдарды; коомдук эстеликтерди же коргоонун астында болгон эстеликтерди; жалпыга мүмкүн болгон жайларда же башка коомдук имараттарда жайгашкан жалпыга таанымал илимий, фольклордук, көркөм же тарыхый баалуулука ээ болгон буюмдарды бузуу үчүн жоопкерчилик каралган.

Бул кылмыштар эки жылга чейинки мөөнөткө эркинен ажыратууга же 360 күндүк өлчөмдөгү акчалай айыпка тартылат. Кылмыштын квалификациялык белгисин белгиленген чектен ашкан өлчөмдө тийгизген зыяны орун алгандыгы түзөт. Бул учурда алты айдан беш жылга чейинки мөөнөттөгү эркинен ажыратуу түрүндөгү жаза колдонулат[62, 86б.].

Белгилей кетүүчү нерсе, вандализмдин курамына бул өлкөнүн кылмыш-жаза мыйзамдары жакыныраак, коомдук коопсуздукка, коомдук саламаттыкты сактоо кызматына, байланыш кызматына же коомдук транспортко же байланыш тутумуна материалдык зыян келтиргендиги үчүн жазалануучу аракеттердин сүрөттөмөсүн камтыйт. Демек, кылмыш мыйзамдары коомдук, мамлекеттик, муниципалдык менчикти коргогондой окшош.

Ошол эле учурда, каралып жаткан мыйзамдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, анын мүнөзүнө жараша мүлккө деструктивдүү кол салууларды кескин бөлүштүрүү жок. Биздин мыйзамдардан айырмаланып,

көбүнчө социалдык, маданий жана тарыхый, ошондой эле көрүстөндөргө жана көрүстөндөргө каршы менчикке каршы аракеттер бир главага же макалага бириктирилген. Дагы бир айырмалоочу өзгөчөлүгү, бул өлкөнүн кылмыш-жаза мыйзамдарында кылмыш-жаза кылмыштарынын, анын ичинде вандалисттик мүнөздөгү кылмыштардын тизмеси жана сыпаттамасы кеңири камтылган.

Чет элдик мыйзамдардын менчикке, коомдук тартипке жана коомдук адеп-ахлакка каршы кылмыштар боюнча ченемдерин изилдөө жана салыштырмалуу укуктук талдоо жүргүзүү маанилүү, биздин мыйзамдарды өркүндөтүүдө, анын ичинде вандализм жөнүндөгү эрежелерге көңүл буруулусу зарыл. Адамдын жүрүм-турумунун социалдык кооптуулук даражасы аны кылмышка тартуунун эң маанилүү критерийи болуп саналат.

Кылмыш-жаза укугунун теориясында, коомдук коркунуч субъективдүү, ошондой эле объекттеги тышкы өзгөрүүлөрдү мүнөздөөчү объективдүү белгилерде чагылдырылат, алардын коомдук коркунучун баалоого таасир этет жана кылмыш-жаза мыйзамдарына тыюу салууну түзүүнүн өбөлгөлөрүн аныктайт. Ошол эле учурда, мыйзамдуулукту жана тартипти коргоо көз карашынан алганда, өтө кооптуу деп мүнөздөгөн жосундун объективдүү касиеттерин белгилөө мыйзам чыгаруучу тарабынан мындай жосунга кылмыш катары баа берүү үчүн зарыл өбөлгө болуп саналат. Бул жерде формалдуу кылмыш түшүнүгүн четке кагуу жана кылмыш, биринчи кезекте, коомдук коркунучтуу иш-аракет экендигин жана иш-аракеттерди криминалдаштыруу коргоого карата социалдык шартташтырылган, акылга сыярлык, коомдук кызыкчылыктардын баалуулук багыттарын аныктоону талап кылаары маанилүү.

Израилдин кылмыш-жаза укугу тууралуу Мыйзамынын 170-беренесине ылайык, диний культу үчүн арналган жайларды же адамдардын коомуна ыйык болгон буюмдарды бузган, жана алардын ишеничин бурмалоого алардын ишеничин кордоосун алардын

билгендигин эске алуу менен жасалган учурунда үч жылга түрмөгө камоо түрүндө жаза колдонулат. 174-беренеге ылайык (Коомдук имараттарга жана эстеликтерге зыян тийгизүү) имаратты же коомдук колдонууга арналган эстеликтерди бузган, аларга зыянын тийгизген адам жоопкерчиликке тартылат. Мындай кылмыштар үч жылга түрмөгө камоо менен аяктайт[63, 188б.].

Кытайдын КЖКсынын алтынчы главасынын «Коомдук башкаруунун тартиптерине каршы кылмыштар» 293-беренесинде провокациялык же жанжалды чакырган аракет катары аныкталган оордошкон жагдайларда мамлекеттик же жеке мүлктү атайын ниетте бузуу үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартууну түшүндүргөн коомдук тартип чөйрөсүндө кылмыш-жаза мыйзамы менен корголгон мамилелерге кол салуу үчүн жоопкерчилик каралган [64].

Турциянын КЖКсында жетини главада «Мүлктү бузуу» 516-берене орун алган. Ага ылайык, жеке менчикте болгон мүлккө, кыймылдуу жана кыймылсыз түрлөрүнө бузууну тийгизүү үчүн жоопкерчилик жөнгө салынган. Көрсөтүлгөн учурларда квалификациялык белги катары ошол эле аракеттерди диний салттарды жасоо үчүн имараттарга, монументтерге, статуяларга, байыркы эстеликтерге жасалгандыгы таанылат.

Ошондой эле кылмыш-жаза укуктук коргоого тарыхтын жана маданияттын эстеликтери алынат. 176-беренесине ылайык бир динге анын храмдарына, мүрзөлөрүнө, аларда жайгашкан жайларга жана буюмдарга зыян тийгизүү үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги камтылган. КЖКнын 177-беренесине байланыштуу храмдардын, алардын кызматтарын, курулуштарына зыян тийгизүү үчүн жоопкерчилик тууралуу норма иштелген[65, 324б.].

Болгариянын КЖКсында коомдук колдонууга арналган мүлктү бузуу үчүн күнөөлүүнүн аракеттеринин квалификациясы жогорудагыдай эле бойдон калды. КЖКнын 216-беренесинен ылайык «Мүлккө каршы

кылмыштар» бирөөнүн кыймылсыз жана кыймылдуу мүлкүн мыйзамга каршы бузуу үчүн кылмыш-жаза жопкерчилигине тартылат[66].

Польшанын КЖКсынын 261-беренесине ылайык «Коомдук тартипке каршы кылмыштар» тарыхый окуяларды же ал кишиге сый көрсөтүү максатында орнотулган коомдук жайларды жана эстеликтерди кордоо үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат.

Мындай кылмыштар айып пул же эркиндигин чектөө менен жазаланат. 125-берененин 2-параграфына ылайык маданий баалуулуктарды оккупацияланган территорияда, басылып алынган территорияда же аскердик аракеттер жүргөн территорияда эл аралык укуктун бузулуусу менен кордоо үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги ишке ашат. Бул кылмыш үчүн эркинен ажыратуу түрүндөгү жазага тартылат. Ушул эле берененин 2-параграфына ылайык маданият үчүн өзгөчө баалуулуктар үчүн болгон аракеттер үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги камтылган[67, 83б.].

Ошентип, алыскы чет мамлекеттердин кылмыш-жаза мыйзамдары Кыргыз Республикасынын мыйзамчыгаруучулугундагы вандализм менен байланышкан аналогиялык аракеттер үчүн өз алдынча норманы камтыган эместиги аныкталды. Бирок, ошол эле учурда вандалдык аракеттер үчүн жоопкерчилик түрдүү мыйзамдарда (мисалы, Улуу Британияда), Кылмыш-жаза кодекстин түрдүү бөлүмдөрүндө, главаларында (мисалга, Данияда) камтылуусу мүмкүн болду.

Кылмыштан корголуучу объектисин эске алуу менен мындай аракеттер үчүн жоопкерчиликти жөнгө салган нормалар кылмыш-жаза кодекстин түрдүү бөлүмдөрүндө жана главаларында жайгашкан. Мисалы, Австриянын КЖКсында – «Мүлккө каршы кылмыштуу аракеттер» бөлүмүндө, Франциянын КЖКсында – «Бузуу жана кордоо» главасында, Польшанын КЖКсында – «Коомдук тартипке каршы кылмыштар» главасында, Болгариянын КЖКсында – «Мүлккө каршы кылмыштар»

главасында, Данияда – «Коомдук зыян тийгизген түрдүү кылмыштар» жана «Коомдук тынчтык жана тартипке каршы кылмыштар» главаларында, Кытайда – «Коомдук башкаруу тартибине каршы кылмыштар» главасында жана башка бөлүмдөрүндө жайгашып келет. Жогоруда аталгандар имараттардын, курулуштарды, тарыхый жана маданий эстеликтерди жана башкаларды кордоонун, бузуунун объектиси катары түшүнүүнүн бирдиктүү ыкманын жок болгондугуна карабастан чет өлкөлөрдө түрдүү кол салуулардан мүлктү коргоо боюнча кылмыш-жаза-укуктук коргоо камтылып, ишке ашып келгендигин тастыктайт[68 38б.].

Алыскы чет мамлекеттердин кылмыш-жаза мыйзамдарынан айырмаланып, жакынкы чет өлкөлөрдүн мыйзамчыгаруучулугунда вандализм үчүн жоопкерчиликти жөнгө салган өз алдынча нормалар кездешет. Казахстан Республикасынын КЖКсында «Коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштар» главасында КЖКнын 258-беренесинде «Вандализм» имараттарды же башка курулуштарды жазуулар же сүрөттөр менен булгоо, же коомдук адептүүлүктүн кордоочу башка аракеттерди жасоо, транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузган аракеттер үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги каралган[69].

Россия Федерациясынын кылмыш-жаза кодексинде Казахстан Республикасынын КЖКсындай эле вандализм үчүн жоопкерчиликти «Коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштар» главасында өз алдынча беренеде жөнгө салып кеткен. РФнын КЖКсынын 214-беренесине ылайык, вандализм имараттарды жана башка курулуштарды булгоо, коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузууну түшүндүрөт. Кылмыштын бул составынын квалификациялык белгиси болуп ошол эле аракеттерди адамдардын тобу менен, саясий, идеологиялык, расалык, улуттук же диний көз караш менен кандайдыр бир социалдык топко каршы жасалган аракеттер эсептелет[70].

Ушул жагдайга карабастан, чет мамлекеттердин мыйзамдарында коомдук пайдалануу үчүн мүлктү кемсинтүү, зыян келтирүү үчүн жоопкерчиликти жөнгө салууга олуттуу көңүл бурулган деп айта алабыз. Табиятынан вандализмге жакын кылмыштар үчүн жоопкерчилик көпчүлүк өлкөлөрдүн, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн мыйзамдарында белгиленген, ошондуктан биз карап жаткан ченемдин жашоо укугу эл аралык тажрыйба менен дагы ырасталган. Чет мамлекеттердин мыйзам чыгаруучусу имараттарды, курулмаларды мазактоо, ошондой эле коомдук жайлардагы мүлккө зыян келтирүү аракеттеринин жамааттык аталышына этият мамиле жасаарын белгилей кетүү керек.

Беларус Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде «Коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштар» главасында 314-берене «Курулуштарды кордоо жана мүлктү бузуу» жайгашкан. Бул беренеге ылайык, имараттарды жана башка курулуштарды кемсинтүүчү жазуулар же сүрөөтөр менен булгоо, коомдук транспортто же башка коомдук жайларда башка оор кылмыштардын белгилеринин жок болгон учурунда мүлктү бузуу үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат. БРнын КЖКсында бул норманын көрсөтүлгөн главада жайгашуусу бул кылмыштын объектилеринин бирин адептүүлүк түзгөндүгүн тастыктайт[71].

Молдова Республикасынын КЖКсынын 13-главасында «Коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштар» 288-берене «Вандализм» жайгашып, россиялык кылмыш-жаза мыйзамынан айырмаланып, имараттарды жана башка курулуштарды кордоодон сырткары, ошондой эле коомдук транспортто жана башка коомдук жайларда мүлктү бузуу үчүн жоопкерчиликти аныктаган. Молдова Республикасынын КЖКсынын 288-беренеси менен каралган кылмыштын түздөн түз объектиси болуп ошондой эле коомдук тартип эсептелет. Бул

норма боюнча жоопкерчиликти оордоткон жагдай катары тарыхый, маданий же диний баалуулукка ээ болгон мүлккө эки же андан көп киши менен вандализмди жасоосу каралат[72].

Таджикистан Республикасынын кылмыш-жаза кодексинде 25-главада «Коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштар» КЖКнын 137 (1)-беренеси «Вандализм» орун алган. Бул берене боюнча имараттарды же башка курулуштарды булгоо, коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузган учурунда эгерде бул аракеттер административдик жазалоону колдонгондон кийин бир жылдын ичинде жасалган болсо, анда кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат. Бул норманын санкциясы алтымыш сааттан жүз жыйырма саатка чейинки милдеттүү иштерди же жүз эсептик көрсөткүчтөн эки жүзгө чейинки айып пулду камтыйт[73].

Армения Республикасынын окшош болгон 25-главасында «Коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштар» вандализм үчүн жоопкерчиликти жөнгө салган өз алдынча норма камтылган. КЖКнын 260-беренесине ылайык, вандализм катары имараттарды же башка курулуштарды уяттуу жазуулар же сүрөттөр менен кордоо, коомдук транспортто же башка коомдук жайларда башка оор кылмыштын составы жок болгон учурунда мүлктү бузуу түшүндүрүлөт. Диспозицияда көрсөтүлгөн аракеттерди жасагандыгы үчүн минималдык айлык акысынын элүүдөн жүзгө чейин өлчөмүндө айып пул же алты айдан бир жылга чейин түзөтүү иштерин жасоо же эки айдан ашпаган арест түрүндөгү жоопкерчилик каралган[74].

Жакынкы чет өлкөлөрдүн бардыгынын кылмыш-жаза мыйзамында коомдук колдонууга арналган мүлккө кол салуу үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигин камтыган өз алдынча норма бөлүнүп келбегендигин белгилеп кетүү зарыл. Өзбекстан Республикасында мындай кылмыштар үчүн өз алдынча норма жок. «Бирөөнүн мүлкүн уурдоо менен

байланышпаган кылмыштар» главасында КЖКнын 173-беренесинде «Мүлктү атайын ниетте бузуу» мыйзам менен аныкталган белгилердин орун алган шарттарында мындай мүлккө кол салуу үчүн жоопкерчилик каралган[75].

Эстониянын кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугу коомдук мүлккө кол салуу үчүн жоопкерчиликтин атайын нормасына ээ эмес. Коомдук колдонууга арналган мүлктү кордоо, бузуу түрүндөгү аракеттерди квалификациялоо суроолорун чечүүдө күнөөлүүнү КЖКнын 144-беренеси мүлктү атайын ниетте бузуу же КЖКнын 195-беренеси бейбаштык үчүн укук колдонуучунун көз карашы боюнча аныкталып, жоопкерчиликке тартылуусу ишке ашат[76].

Латвиянын кылмыш-жаза кодексинде вандализм үчүн жоопкерчиликтин өз алдынча нормасы жок болуп келет. 13-главасында «Мүлккө каршы кылмыштуу аракеттер» 185-беренеси «Мүлктү атайын ниетте бузуу» жайгашкан, ал эми 20-главада «Коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштар» КЖКнын 231-беренеси «Бейбаштык» орун алган, ошондуктан вандализм менен байланышкан аракеттер Эстониянын тажрыйбасындагыдай аталган нормалардын бири боюнча квалификацияlануусу мүмкүн[77].

Азербайджан Республикасынын КЖКсында вандализм үчүн жоопкерчиликти жөнгө салган өз алдынча норма жок. Эстония жана Латвиядай вандалдык аракеттер укук колдонуучунун көз карашы боюнча КЖКнын 186-беренеси (Мүлктү атайын бузуу) менен квалификацияланусу мүмкүн. Ошол эле аракеттерди бейбаштык ниетте жасаган учурунда жасалган кылмыш КЖКнын 221-беренеси боюнча «Бейбаштык» квалификацияланууга дуушар болот[78].

Жасалган анализдин негизинде чет мамлекеттердин мыйзамчыгаруучулугунда коомдук колдонууга арналган мүлктү кордоо, булгоо үчүн жоопкерчиликти жөнгө салууга өзгөчө көңүл бөлүнүп

келгендигин белгилеп кетүүгө болот. Вандализмге мүнөзү боюнча жакын кылмыштар үчүн жоопкерчилик жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн мыйзамчыгаруучулугунда аныкталып келет, ошондуктан каралып жаткан норманын бар болуусуна болгон укук эл аралык практика менен тастыкталгандыгы көрүнүп турат.

Алыскы чет мамлекеттердин кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугунда биздин республикабыздан айырмаланып мыйзамчыгаруучу имараттардын жана курулуштарды жана ошондой эле коомдук жайлардагы мүлктү бузуу түзгөн чогултулган аталмага этияттык менен мамиле кылат. Мисалы, БРнын КЖКсынын 341-беренеси «Курулуштарды кордоо жана мүлктү бузуу» жетиштүү түрдө кыска аталышка ээ, биз тараптан каралып жаткан кылмыштардын кыска аталышына туура келет.

АКШнын кылмыш-жаза кодексинин 250.9-беренеси «Ыйык кабыл алынган предметтерди кордоо» коомдук монументтерди же имараттарды кордоо үчүн жоопкерчиликке тартат. «Балдарга коркунуч жаратпаган мүлктү бузуу, кордоо тууралуу» бөлүмү Франциянын Кылмыш-жаза кодексинин «Мүлктүн бузулуу тууралуу» главасына кирип, коомдук колдонууга же коомдук жайларды кооздоого арналган мүлктү бузууну түзгөн аракеттерди квалификациялап, аларды жоопкерчиликке тартат.

Имараттарды же курулуштарды кордоо жана ошондой эле мүлктү бузуу түрүндө болгон аракеттерди жасагандыгы үчүн жоопкерчиликти жөнгө салуу бөлүгүндө биздин республикабыздын кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугунун жана чет өлкөлөрдүн кылмыш-жаза мыйзамчыгаруучулугунун жасалган салыштырмалуу-укуктук анализи бул кылмыштардын жасалуусунун ыкмасында, кол салуунун предметинде, атайын ниетте жасалгандыгында жана ошондой эле кылмыштын субъектисинин он төрт жашы боюнча окшоштуктардын көптүгүн көрсөтөт. Кол салуунун объектиси жана жазалоо чараларынын кээ бир

учурларында айырмачылыктар болуусу мүмкүн, башкача айтканда жазанын түрү жана өлчөмү боюнча.

Кол салуунун объектиси тууралуу кеп кылып, Испаниянын КЖКсында каралып жаткан кылмыштын объектисин коомдук тынчтыктын чөйрөсүндөгү мамилелер, Беларус Республикасынын КЖКсында – коомдук тартип жана коомдук адептүүлүк түзүүсү биздин кылмыш-жаза кодексибиз менен окшошуп, ал эми Германиянын КЖКсында – бирөөнүн мүлкө болуп, Франциянын КЖКсында кылмыштын объектисин бирөөнүн мүлктү түзүп келгендигин белгилеп кетүү зарыл.

Каралып жаткан кылмыштардын составынын санкциясынын салыштырмалуу анализи биздин мыйзамчыгаруучулугубуз менен каралган жазалардын системасы жана түрлөрү чөт өлкөлөрдүн мыйзамчыгаруучулугу менен салыштырганда лоялдуулугу менен айырмаланат. КРнын КЖКнын 235-беренесине ылайык вандализмди жасоого күнөөлүү деп табылган кишиге жүз эсептик көрсөткүчкө чейин айып пул же жүз жыйырма сааттан жүз сексен саатка чейин коомдук иштер же алты айга чейин арест түрүндө жазалар колдонулуусу мүмкүн[79].

Буга жакын жана окшош жазаларды Казахстан Республикасынын КЖКсынын 258-беренесинин санкциясы камтып, жүздөн беш жүзгө чейин эсептик айлык көрсөткүчтөрүнүн өлчөмүндөгү айып пул же жүз жыйырма сааттан жүз сексен сааткан чейин коомдук иштер же алты айдан бир жылга чейинки түзөтүү иштерине же бир жылга чейинки эркиндигин чектөө жазалары орун алган.

Таджикистандын КЖКсынын 237 (1)-беренесинин санкциясы алтымыш сааттан жүз жыйырма саатка чейин милдеттүү иштерди же жүздөн эки жүзгө чейин эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пулду камтыйт.

Арменияның КЖКсынын 260-беренеси боюнча минималдык айлык акысынын элүүдөн жүзгө чейинки өлчөмүндөгү айып пул же алты айдан бир жылга чейинки түзөтүү иштери же эки айдан ашпаган мөөнөткө арест болгон жазанын түрлөрүн камтыйт.

Молдованын КЖКсынын 288-беренеси боюнча вандализм актыларын жасагандыгы үчүн беш жүз шарттуу бирдик өлчөмүндө айып пул же жүз сааттан эки жүз саатка чейин акысы эмгек акысы же алты айдан үч жылга чейинки мөөнөткө эркинен ажыратуу түрүндөгү жазага тартылат. Бул берененин экинчи бөлүгү боюнча эки жүздөн жети жүзгө чейинки шарттуу бирдиктин өлчөмүндөгү айып пулга же эки жалдан беш жылга чейинки эркинен ажыратууга жазалануусу мүмкүн.

Голландиянын КЖКсынын 170-беренеси боюнча жазалоо түрмөгө камоону же бешинчи категориядагы айыа пулду (жүз миң гульден өлчөмүндө) өзүнө камтыйт. Франциянын КЖКсы боюнча көрсөтүлгөн преметтерди кордоо же бузуу үчүн үч жылга түрмөгө камоо же үч жүз миң франк өлчөмүндөгү айып пул төлөөгө жазаланат.

Даниянын КЖКсы боюнча көрсөтүлгөн аракеттерди жасоо үчүн күнөөлүү киши үч жылдан ашпаган мөөнөткө жөнөкөй камакка алынат жана жеңилдеткен жагдайлардын бар учурунда айып пул төлөөгө дуушар болот.

Вандализм менен байланышкан аракеттерди жасагандыгы үчүн жоопкерчиликтик жөнгө салуунун чет мамлекеттик тажрыйбасы күнөөлүүлөр тарабынан жасалган аракеттердин чогултуучу аныктамалары келтирилгендигин көрсөттү, кол салуунун предмети ачыкталды жана бул каралып жаткан кылмыштардын белгилерин негиздүү баалоону талап кылгандыгын аныктады. Вандализм менен байланышкан аракеттерди бүгүнкү күндө жасалуусу коомдук тартип чөйрөсүндө мыйзам менен корголгон коомдук мамилелерге зыян тийгизүү үчүн багытталлган адамдын агрессивдик деструктивдик коомдук кооптуу мотивделген

аракеттерин түзгөндүгү белгиленди.

Вандализм менен байланышкан аракеттердин бүткүл дүйнөдөгү кеңири жайылгандыгы жана жогору латенттүүлүгү мындан коомдук кооптуу аракеттердин мыйзамчыгаруучулук тыйылуусуна жана имараттарды жана курулуштарды кордоо, коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу үчүн жоопкерчиликти кылмыш-жаза кодексинин өз алдынча нормасында жана ошондой эле бир нече беренелеринде камтылгандыгына мүмкүнчүлүк түзүп, аракеттердин бекитилүүсүндөгү, кол салуунун предметтеринин тизмесиндеги жана ошондой эле жогорулатылган көңүлдү тастыктаган жазалардын чараларындага айырмачылыктарды белгилеп, мамлекет тарабынан мындай анти коомдук көрүнүштөргө алдын алуу чараларын мындан ары жакшыртып кабыл алынуусунун зарылдыгын көрсөттү.

ГЛАВА 2. ВАНДАЛИЗМ МЕНЕН КҮРӨШҮҮНҮН ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ

2.1. Вандализмдин бүгүнкү абалы жана масштабдары

Вандализм башка коомдук кооптуу кылмыш катары тарыхый жактан өзгөрүүчү коомдук продукт болуп саналат жана анын саясий, социалдык-экономикалык жана маданий-адептүүлүк жашоосундагы процесстерден жана көрүнүштөрдөн көз каранды болуп, адамдын жашоосунун конкреттүү субъективдүү жагдайлары менен айкалышып, коомдук тартиптин чөйрөсүндөгү корголгон коомдук мамилелерге зыянын тийгизет. Бул кылмыш социалдык жашоонун жана ишмердүүлүктүн коомдук кооптуу продукту болуп, коомго зыянын тийгизип, анын үстүнөн көзөмөлдү талап кылып, коом ошол эле чаранын түрүнө толук ээ болгон кылмыштуулуктун үстүнөн көзөмөлдөөнүн жыйынтыктарын шарттаган социалдык чаралардын колдонуусун негиздейт.

Кылмыш-жаза укуктук жылыштардын анализи бул кылмыштуу аракеттердин негизинен социалдык-экономикалык, саясий жана башка шарттардын өзгөрүлүүсү менен детерминациялангандыгын көрсөттү. Ошону менен бирге кээ бир өзгөрүүлөр кылмыш-жаза саясатынын коллизиялык өзгөчөлүктөрү менен байланышкан субъективдик себептер менен чакырылган. Ошону менен бирге кылмыштуулуктун абалы эки түзүмдүүлөрдүн ортосундагы баланс менен аныкталат – коомдун демократиялашуусунун даражасы жана социалдык көзөмөлдүн катуулугу, тактыгы. Күнөөлүүлөрдүн квалификациялануусунун жазалангандыгынын бир эле учурда төмөндөөсүндөгү шарттарда кылмыштуулуктун өсүүсүнүн жалпы тенденциясы интенсивдүү өсүп жаткан кылмыштуулуктан социалдык-укуктук көзөмөлдүн калып кеткендигин криминологиялык маанилүү белги катары баалап, керектүү кылмыш-жаза сот адилеттигинин

гумандашуусуна жооп бербей, кылмыштуулук менен күрөшүүнүн керек эмес алсызданиуусуна алып келди. Дүйнө демократиялашып, бирок бул позитивдик кадам аң сезимдүү тартип менен компенсацияланбай келет[80, 22-23б.].

Кылмыштуулук өзүнүн өтө татаал жолдору, мыйзамдары менен өнүгүп келет. Анын социалдык-экономикалык жана саясий процесстер менен болгон байланышы өтө бекем, бирок линиялык мүнөзгө ээ. В.Н. Кудрявцев белгилегендей көптөгөн себептүү чынжырчалар толугу жана кылдаттык менен изилденген эмес, а башкысы – чечим кабыл алынууда аларга көңүл бөлүнбөйт[81, 31б.]. Кылмыштуулуктун өсүүсүн (кыскаруусун) жаңы шарттар менен байланыштыруу туура эмес. Демократиялык өлкөлөрдө рынок экономикасы менен өздөрүнүн курч криминологиялык көйгөйлөрү куралат. Бардык учурларда, түрдүү саясий оюндарда алар өсүп жаткан кылмыштуулук менен профессионалдык укуктук күрөшүүгө алы жеткендей болуусу, кылмыштык көрүнүштөрдү алдын алуу боюнча реалисттик программаларды системалуу түрдө иштеп чыгуу жана аларды ишке ашыруу жана мыйзамдын так алкагында алардын үстүнөн көзөмөл жүргүзүү абзел[82, 40б.].

Кылмыштуулуктун түрдүү өлкөлөрдө жана территорияларда көрсөткүчтөрүнүн салыштырмалуулугун, алардын көз карандылыгын канааттандыраарлык деңгээлде аныктоо дагы да болсо татаал болуп, көптөгөн шарттардын сакталуусун талап кылат. Мындай шарттардын бирин сандуу көрсөткүчтөрдүн милдеттүү түрдө сапаттуу криминологиялык жана кылмыш-жаза-укуктук анализ менен толуктоо түзөт. Бир өлкөдө кылмыштуулуктун өсүүсүнүн жогорку темпи анын реалдуу өсүүсү менен байланышы мүмкүн, ал эми башкасында – кылмыштардын катталуусун жакшыртуу, укук коргоо органдарына жарандардын ишеничинин жогорулоосу, башкача айтканда латенттик кылмыштардын жокко чыгарылуусунун натыйжасында пайда болгон мамиле менен байланышы мүмкүн. Жана тескерсинче, кылмыштуулук

төмөнкү деңгээли бир өлкөдө катуу тоталдык көзөмөл менен шартталса, башкасында – полициянын кылмыштарды каттоодон баш тартуусунун кесепети болуусу мүмкүн. Сапаттуу криминологиялык анализ кылмыштуулук менен байланышкан башка статистикалык көрсөткүчтөрдү камтуусу мүмкүн (экономикалык, социалдык жана башкалар) [83, 159-162б.].

Баарыбызга белгилүү болгон жобого ылайык, сандык (бардык жасалган кылмыштык аракеттер), мейкиндик (изилдөө үчүн тандалган территориянын көрсөтүлүүсү менен, мисалы белгилүү облусту) жана убакыттык көрсөткүчтөрдү (убакыттын кесиндиси, мисалы бир жыл ичинде) камтыган кылмыштуулуктун аныктамасын ачыктаган.

Кылмыштуулуктун жана анын абалын объективдүү баалоо реалдуу шарттардагы анын санынын көбөйүүсү же тескерисинче азаюусун эске алуу менен түзүлөт. Ал белгилүү жерде, региондо же (кийрилүүсүнүн масштабына жараша) жалпысынан мамлекеттеги болуп жаткан аракеттерди камтуусу менен мүмкүн боло алат [84, 43б.]. Кесиптик талдоонун деңгээлинде кылмыштуулуктун абалын баалоо үчүн кылмыштуулуктун жана жасалган укук бузуулардын көрсөткүчтөрүнүн жана параметрлеринин пайыздык айкалышуусу негиз катары кабыл алынат. Жашыруун кылмыштуулуктун жалпылануулары изилденет. Ошону менен биргеликте, изилденип жаткан жердеги кылмыштуулуктун чыныгы абалын баалоо үчүн көрсөткүчтөрдүн орун алган өзгөрүүлөрүн байкоо үчүн убакыттын белгилүү кесиндисинин ичинде маалыматтарды тактоо менен алардын өсүүсүн же азаюусун реалдуу эске алынуусу чыгаруу зарыл [85, 143-147б.].

Кылмыштуулуктун абалынын көрсөткүчтөрү жана анын үстүнөн көзөмөл жүргүзүү белгилүү бир жол менен бири бири менен өз ара байланышкан. Бир көрсөткүчтөрдүн толук эместиги жана объективсиздиги бардык көрсөткүчтөрдү бурмалайт. Катталып жаткан кылмыштуулук жана анын үстүнөн белгилүү шарттарда көзөмөл

жүргүзүүнүн жыйынтыгында алардын ортосундагы маалыматтардын кесепетинен тескерисинче болгон корреляциялык көз карандылык пайда болот. Мисалы, кылмыштардын туура эмес каттоосунун натыйжасында кылмыштуулуктун өсүүсүнүн темпин «жайлатуу» же «азайтуу» мүмкүн, ал эми тандалуучу каттоону башкарса (алдын ала ачыкталбай турган кылмыштарды каттабаса), анда катталган кылмыштардын ачыкталгандыгынын маанилүү өсүүсүнө жетишсе болот. Кылмыштарды каттоодогу мындай манипуляциялар укук коргоо органдарына элдин ишеничин жоготууга алып келип, кылмыштар тууралуу арызданууларды төмөндөтүп, кылмыштуулук менен күрөшүүнүн натыйжалуулугун «жакшыртууга» алып келген көрсөткүчтөрдүн пайда болуусун жаратат[82, 283б.].

Вандализмдин өзгөчөлүгү бүгүнкү күндө вандализм актыларында, коомдук колдонууга арналган имараттарды, курулуштарды, мүлктү кордоодо, бузууда байкалган адамдын бузуучу аракеттерге чакырган коомдун өнүгүүсүнүн дестабилдешүүсүндө болуп, бул аракеттерди коомдук кооптуу катары мүнөздөйт. Кыргыз Республикасынын ИИМдин маалыматына ылайык, Кыргыз Республикасындагы коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы катталган кылмыштардын ичинен КРнын КЖКнын 235-беренеси (Вандализм) боюнча кылмыштар 0,07% пайызды түзгөндүгү аныкталган [86]. Айтылган статистикалык маалыматтар вандализмдин так байкалган өсүүсүнүн тенденциясы байкалбайт жана бул абал вандализм актыларынын катталуусунун жоктугунун жана каралып жаткан кылмыштардын маанилүү деңгээлде латенттүүлүгү менен түшүндүрүлүп, булар жалпысынан республикадага вандализмдин маалыматы менен тастыкталат.

Вандализм активдүү аракеттер менен жасалган кылмыштардын катарына кирет жана алардын ыкмалары түрдүү болуп, мындай альтернативалык көрүнүштөргө ээ: имараттарды жана башка курулуштарды кордоо; коомдук транспортто же башка коомдук жайларда

мүлктү бузуу. Ошону менен бирге, имараттарды жана курулуштарды кордоо катары коомдук адептүүлүккө каршы түрдүү аракеттер түшүндүрүлөт. Мындай аракеттерге имараттарда жана башка курулуштарда уяттуу жазууларды жана сүрөттөрдү түшүрүү кирет (адабий эмес сөздөрдү, карикатураларды, сексуалдык мүнөздөгү сүрөттөрдү, фашисттик символикаларды, ал эми жазууларга жана сүрөттөргө ошондой эле кээ бир сөздөр жана тексттер кирет).

Вандалдык аракеттердин жасалуусунун маанилүү белгисин туруктуу же убактылуу мүнөзгө ээ болгондугуна карабастан адамдардын жашоосундагы керектөөсүн канааттандыруу үчүн адамдардын баарлашуу жайлары болгон коомдук жайлар түзөт. Коомдук жайлардын убактылуу жана туруктуу деп бөлүнүүсү адамдардын бири бирин сыйлоо жана коомдук тынчтык адамдардын баарлашуусунда түрдүү көрүнүштөрүндө орун алган коомдун башка өкүлдөрүнүн кызыкчылыктарын эске алуу менен алардын мамилелеринин тартибин мыйзам жөнгө салгандыгы жана коргогондугу менен шарттайт [87, 88б.]. Үзгүлтүксүз колдонууга арналган коомдук жайлар жана аныкталган иштин сааттарында туруктуу функциялоого бекитилген жерлер туруктуу топко киргендигин ачыктап, түшүнүү зарыл. Буларга көчөлөр, бульварлар, аянттар, тепкичтеги клеткалар, подъезддер кирет[88]. Башка тобун ишканалар, социалдык-маданий мекемелер, шаардык транспорттук аялдамалары, коомдук тамактануунун, калктын тиричилигин тейлөөнүн стационардык ишканалары, коммуналдык ишкалар, байланыш мекемелери, поликлиникалар, амбулаториялар, спорттук курулуштар жана парктар кирет. Бул категорияга адамдардын коллективдеринин өндүрүштүк, кызматтык ишмердүүлүгүнө (ишканалар, мекемелер, уюмдар жана башкалар) арналган жайлар жана ошондой эле илимий же окуу жайлары (окуу жайлары, илимий изилдөө мекемелери, лабораториялар жана башкалар) кирет. Коомдук жайларга жетиштүү түрдө кеңири болгон жайлардан сырткары, кирүү мүмкүнчүлүгү чектелген жайларды да

киргизсе болот. Мисалы, адам жашаган көп этаждуу көп батирлүү бир үй бүлөгө таандык эмес үйлөр (мындай жайларда коомдук жайларды подъезддер, лифттер, тепкич аянтчасы).

Вандализмдин коомдук коркунучтуу кесепеттеринин өзгөчөлүгү коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштарды жасоодо кол салуу объектиси менен аныкталат. Жазык-укуктук коргоонун ушул объектилерине кол салуунун натыйжасында сан жагынан же өз-өзүнчө аныкталбаган коомдук кызыкчылыктардын кеңири чөйрөсүнө зыян келтирилет. Вандализм болсо, ал көп варианттуу, анткени ал коомдук тынчтыктын бузулушун жана мүлктүк чыгымдарды, ошондой эле кээ бир учурларда социалдык институттардын кадимки иштешинин бузулушун камтыйт.

Аракеттердин өзгөчөлүгү вандализмде коомдогу адамдардын баарлашуусунун жүрүшүндө пайда болгон система катары өз ара байланышкан мамилелерге таасир тиет. Бул мамилелердин маңызы инсанга, анын кадыр баркына кандайдыр бир социалдык топтун деңгээлинде жана өз алдынча бир адамга болгон сый мамилесин билдирүүдө. Коомдогу тынчтыкты колдоо жана сактоо укуктун ченемдери аркылуу жөнгө салынат жана ал аркылуу адамдардын зарыл болгон аракеттеринин жана көптөгөн жарандар үчүн арналган мүлктү тийиштүү колдонуунун эрежелери бекитилет. Менчик жана коомдук адеп-ахлак бузуучулуктун кошумча объектилери болуп саналат.

Коомдук коркунучтуу иш-аракет менен анын натыйжасында келип чыккан кесепеттердин ортосунда себептик байланыш орнотулушу керек.Кылмыштын объективдүү тарабынын белгиси катары себептүүлүктүн жалпы теориясынын негизги жоболору вандализмдин курамына карата колдонулат. Вандалисттик иш-аракет коомдук коркунучтуу кесепеттердин башталышына чейин болушу керек, ал генетикалык, табигый жол менен кесепеттерди жаратышы зарыл, алардын пайда болушунда чечүүчү фактор катары кызмат кылышы керек, жана

айрым учурларда жетиштүү деңгээлде себептик себептерге ээ болушу абзел. Биз иликтеп жаткан курамдын мүнөздүү белгиси - имараттарды жана башка курулмаларды мазактоо түрүндөгү коомдук коркунучтуу актыны жасоо жана бул учурда коомдук коркунучтуу кесепеттердин башталышы иш жүзүндө биригиши мүмкүн.

Вандалдык аракеттер бүгүнкү күндө өзүнүн типтүү маанисинде байкалат жана мезгилдүү түрдүү тарыхый кесиндисинде мамлекеттүүлүктүн калыптануусуна салым кошкон белгилүү ишмерлердин, белгилүү инсандардын эстеликтерин бузууну же булгоону билдирет. Мындай вандалдык мүнөздөгү аракеттер өлкөнүн түрдүү бурчтарында белгиленет. Мисалы, 2012-жылдын май айында Кара-Балта шаарында Маданият үйүнүн жайында аянтчада 40 жылдан бери турган Владимир Лениндин эстелигинин башын кесип, алып кеткен. Монумент алюминийден болуп, ичи бош болгондугуна байланыштуу вандалдар эстеликтин башын гана кесип кетишкен. Кылмышкерлер табылган эмес, бирок эстеликти фотографиялар боюнча калыбына келтиришкен [89].

Вандализм актынын башка мисалын 2012-жылы май айында Бишкек шаарынын борборунда журналист Геннадий Павлюктун эстелигин уурдашкан. Ал толугу менен колодон куюлуп, салмагы 250 кг болгон. Кылмышкерлер түстүү метал кабыл алуу жайына алып барышып, 31 миң сомга сатышкан. Кийинчерээк эстеликти Президенттин иштери боюнча башкармалыгынын фондусунун эсебинен 740 миң сомго калыбына келтиришкен. Ошол эл кылмыштуу топтун катышуучулары 2012-жылдын октябрь айында эки жолу Советтер Союзунун Баатыры учкуч-штурмовик Талгат Бегельдиновдун эстелигин булгалашкан жана Эмгек тактайынын монументинен декоративдик төш белгилерин уурдашкан. Бегельдиновдун эстелигине болгон коло плитасын сатып алуучуларга берүү үмүтүндө уурдап, сата алышкан эмес[90]. Бул учурда кордоо дайыма адептүүлүктүн, диний же этникалык сезимдерди айлана чөйрөдөгү адамдарга терс таасирин тийгизүү менен милдеттүү түрдө байлашуусу тууралуу көз

караш менен макулбуз[91, 9б.].

Вандализм катары инсандын күндөлүк аң сезиминде кабыл алынган маданияттын жана искусствонун эстеликтерине гана кол салуу менен чектелбестен, ошондой эле жалпысынан адепсиз жүрүм турумдар, түрдүү мүлктү кордоо, булгоо, бузуу, көмүлгөн жайларды бузуу, каза болгон адамдардын денесин кордоо, жаныбарлар менен орой мамиле кылуу, жашыл көчөттөрдү жок кылуу түшүндүрүлөт. 2016-жылы мүрзөлөрдө вандализмдин бир нече фактысы орун алган. Чоң-Арыктагы мүрзөлөрдө бир нече монумент жоголгон, алардын ичинде балдарынын ата энелерине, Улуу Ата мекендик согуштун ардагерлерине жасаган эстеликтери да болгон. Кийинчерээк вандалдар эстеликтерди Чүй облусунун талаасына таштап кеткени белгилүү болгон. Аламүдүн районунун Октябрь айылындагы мүрзөлөрдү вандалдар жазууларын боек менен боешуп, кресттерди уурдап кетишкен. Христиан мүрзөлөрүнү кордоо фактысы Чүй облусунун Аламүдүн районунун Арчалы айылында да орун алган[92].

Вандализм тууралуу кеп кылып кетип, анын коомдук тартипти бузууну түзгөндүгү өзүнө бир катар кылмыштады объектилерин чогулткандыгын белгилеп кетүү зарыл. Бул кылмышты жасоодо кылмыш-жаза мыйзамы менен корголгон бул учурларда кошумча болгон башка объектилерге да зыян тийгизилгендиги баарыбызга белгилүү. КЖКнын 235-беренесинин диспозициясына ылайык вандализмди жасоодо кошумча түздөн түз объектилердин катарына мүлк (мүлккө зыян тийгизилген учурда) жана адептүүлүк (кылмыштын предметин кордогон учурда) кирет.

2003-жылы Эркиндик бульварында орнотулган белгилүү кыргыз поэти жана драматургу Жомарт Бөкөнбаевдин бюстун белгисизидер уурдап кетишкен. Кылмышкерлер аларды түстүү металлдарды сатып алуучуларга алып барууга ниеттенген, бирок бюст бетондон жасалып, коло менен тондолгондугуна байланыштуу пайда көрүшкөн эмес. Эстеликти сынган абалда табышып, андан төрт жыл өткөндөн соң так көчүрмөсүн калыбына келтиришкен. Кылмышкерлер түстүү метал саткан

жерге тапшырууну ниеттенишкен, бирок ал ишке ашкан эмес, анткени бюста бетондон жасалып, анын сырты гана коло менен тондолгон. Эстеликти бузулган абалда табышып, андан соң төрт жылдан кийин анын так көчүрмөсүн калыбына келтиришкен. Вандализм жасаган кишилер оор болгон эстеликтерди көтөрүп кете албаса, ага өздөрүнүн кол жазмасын коюшуп, сүрөттөрдү тарткылашат. Дуб паркында орун алган Карл Маркстын жана Фридрих Энегльстин эстеликтери, Аалы Токомбаевдин эстелиги жана башка монументтердин түрдүү сүрөттөлүүсү ишке ашып келген.

Бишкек, Нарын, Ош жана Кыргызстандын башка шаарларындагы парктарда, бульварларда отургучтарды, балдардын аянтчасындагы мүлктөрдү бузушуп, отургучтарды, курулуштардын дубалдарын кордошуп, түрдүү сүрөттөр менен тартышат. Акыркы убакта республикабыздын шаарларында орнотулган арт-инсталляциялардын бузулуу фактылары белгиленип келет. Ошентип Нарын шаарындагы эс алуу паркында «Мен Нарынды жакшы көрөм» арт-инсталляциясы сындырылган жана ошондой эле Бишкек шаарынын борбордук филармониясынын районундагы Жаштар аллеясында орнотулган «Упайлар. Көз караш»» арт-инсталляциясы бузулган. «Тазалык» муниципалдык ишканасынын кызматкерлери арт-инсталляцияны оңдошкон жана тийгизилген зыяндын өлчөмү айтылган эмес.

Мындай байкалган вандализмдин актылары тынчсызданууну жаратат: - борбордун коомдук жайларындагы имараттарга дубалдык эмес уят сөздөрдү жазуу, имараттардагы жана курулуштардагы жазылмалар өзгөчө көңүлдү өзүн бурат. Мыйзам кылмыш-жаза жоопкерчилигин кылмыштын предметтерин кордогон момент менен байланыштыргандыгына байланыштуу, коомдук адептүүлүктү кемсинтпеген дубалдардагы жазуулар жана сүрөттөр кылмыш-жаза-укуктук кылмыш катары каралбашы керек. Аларга мисал катары коммерциялык жарнама, маалыматтык билдирме, саясий же диний

пропаганда, аморалдык мазмуну жок сүрөттөр жана жазылмалар кирет.

Кылмыштардын бул категориясын кароодо жазылмалардын жана сүрөттөрдүн мазмуну гана эмес, ошондой эле аларды жок кылуунун мүмкүнчүлүктөрү жана алардын өлчөмүнө маани берүү зарыл. Вандализмдин составын моралдык нормаларды бузган, бирок маанилүү коомдук реакцияга эсептелбеген (мисалы, оңой оңдолгон цензуралык эмес сөздөр жана адепсиз сүрөттөр, алардын аз адам көргөн же адам жок жерлерге жазылуусу) сүрөттөрдү жана жазылмаларды жазуу кирбейт. Көрсөтүлгөн учурда аракеттер формалдуу түрдө вандализмдин белгилерин камтыгандыгына карабастан, анын маанисинин, таасиринин аздыгына байлайныштуу жана коомдук коопсуз болгондугу менен кылмыштуу эмес болуп табылат. Бул учурларда жасалган аракеттердин мүнөзүнө байланыштуу материалдык жоопкерчилик орун алуусу мүмкүн.

Практика көрсөткөндөй вандализмдин объектиси болуп көп учурда жеке менчикте болгон мүлк орун алууда жана ал анын ээси менен адамдардын конкреттүү эмес тобуна берилет (эс алуу жайларындагы аттракциондор, кафелердин имараттары жана алардын жабдыктары, соода палаталары жана башкалар). Бул учурларда мүлк анын конкреттүү адамга таандык болгондугуна, анын ээсинин ээлик кылуу, колдонуу жана өзүнүн чечими менен иш жүргүзүү укугу менен байланышпай туруп бузулат, ошондуктан бул учурлардагы аракеттерди квалификациялоо суроолору мындай чечүү зарыл: жеке менчикте болгон бирок адамдардын аныкталган эмес кеңири тобуна керектөөчүн канааттандыруу үчүн берилген мүлктү кордоо, булгоо, бузуу вандализм катары квалификацияланаусу керек.

Ошону менен бирге вандализмден баарынан көп транспорт системасынын объектилери жабыркайт жана мындай тенденция көп жерлерде байкалат. Вандализм актыларын мотивдеринин же жасалуу максатына карабастан транспорттого кетирген зыянын калыбына келтирүү өтө чоң чыгымдарды талап кылат. Маршруттук таксилерде, автобустарда,

троллейбустарда, темир жол транспортундагы вандалдардын аракеттери вагондорду жана автобустардын салондорун граффити менен сүрөттөөнү, жыртылган отургучтарды, жылуучу составдардагы эшиктеринин жулунуп алынган кармоочтору, жарыктандырууну жана электр кабельдерин бузуу жана ошондой эле жүрүп жаткан составдарга таш ыргытуу түрүндөгү көрүнүштөргө ээ. Көп учурда вандализмге поезддердин айнек пакеттери жана пассажирдик поезддердин составы дуушар болуп, машинисттердин кароо жана жанындагы терезелердин жана пассажирдик салондордун терезелеринин сындыруусуна алып келип, алардын калыбына келүүсү, мындай кесепеттерди жок кылуу үчүн каражаттардын бөлүнүүсү республиканын бюджетинде байкалат. Вандалдардын укукка каршы аракеттеринин жыйынтыгында келтирилген зыяндын каржылык чыгымдары жана өлчөмдөрү тууралуу расмий жарыяланган маалыматтары жок.

Бизге маалым болгондой чет өлкөлөрдө жыл сайын вандализм актыларын компенсациялоо үчүн миллиондогон акчалай чыгымдар кетирилет. Мисалы, Улуу Британияда вандализм актыларынан зыянды төлөө үчүн үч жарым миллионго жакын фунт өлчөмүндө акча бөлүнсө[93], Австралияда жүрүп жаткан составдардагы граффити өчүрүү үчүн үч миллион австралиялык доллар чыгымдалып, компаниянын транспорттук системасынын башка объектилерин вандалдык актылардан кийин калыбына келтирүү үчүн дагы эки миллиондон ашык австралиялык доллар акчалай төлөмдөр чыгымдалган[94]. Швецияда вандалдык коомдук кооптуу аракеттерден жыл сайын тийгизилүүчү зыян жүз миллион крондон ашык[95, 118-119б.], ал эми АКШда вандализм актылары үчүн жыл сайын эки жүз миңден ашык камалып, жыл сайын тийгизген зыяны бир миллион долларга жакын болсо[96, 36б.], Нидерландыда вандализм актыларына төрт миллион доллар өлчөмүндөгү мүлктөр кордолуп, бузулууга учурайт[97].

Вандализмден тийгизилген коомдук зыянынын жана анын

кесепеттеринин өлчөмүн баалоо татал болгондугун белгилеп, мамлекетке, муниципалдык жана жеке менчиктерге вандализм актыларынын келтирген зыянын коом сезбей келет. Анткени элдик чарбанын тармактары, региондор жана шаарлар арасында укук бузуунун бул түрү боюнча статистика жайылып, үзгүлтүктүү мүнөзгө ээ. Анда көрүлө турган пайданын жоголуусунун катталуусу жок, себеби вандалдардын аракеттеринен жарандардын керектөөчүлүк, экономикалык, иштиктүү активдүүлүгү бардык чөйрөдө төмөндөйт. Вандализмдин коомдук кооптуулугун белгилеп, жасалган кылмыштын жыйынтыгында келтирген зыяндын өлчөмү менен гана аныкталбастан, ошондой эле жакынкы перспективада өзү тууралуу билдирген бузуучулук элементтери менен туура эмес укукка каршы жүрүм турумдун үлгүсүн көрсөтүп, кылмыштуу аракеттердин оор түрүнө айланып, оорураак коомдук кооптуу кол салуулар менен коштолуусу мүмкүн.

Жаш балдар тарабынан вандалдык аракеттердин бирдиктүү актыларын биринчи жолу жасоо, эреже катары, өзгөчө жагдайлардын, абалдык факторунун ишке ашуусунун жыйынтыгы болуп саналат. Ошону менен бирге, вандализм актысынын жалгыз фактылары, анын жазасыз калуусу, анонимдүүлүк көп учурда кийинки вандализм актыларына алып келип, атайын ниетте жасалуусун шарттайт, ошондуктан калктын вандалдык активдүүлүгүнү көрсөткүчтөрүнүн өсүүсүн чагылдырган маалыматтар көптөгөн өлкөлөрдө тастыкталгандай коомдун социалдык туруксуздугунун индикатору катары кызмат кылат.

Вандализмди аныктоодо калктын укуктук деңгээлинин төмөндүгү чоң мааниге ээ. Көбүнчө, вандализм иш-аракеттерине туш болгон жарандар тоскоолдук кылбоого жана бул аракеттерди бастырбоого аракет кылышат. Айланадагы жарандардын кайдыгерлигине кезигип, бузуку өзүнүн иш-аракеттерин улантууга реалдуу мүмкүнчүлүк гана алып тим болбостон, анын жазасыз калуусуна белгилүү бир ишеним пайда кылат жана акыры оздукталбайт. Мындан тышкары, кылмышкердин өзү дагы,

калк дагы көрүлүп жаткан иш-аракеттердин мыйзамсыз экендигин билишпейт.

Буга чейин белгиленгендей, вандализмдин коомдук кооптуулугу үйрөнүлгөн вандалдык аракеттердин типтери андан соң оор формаларынын көрүнүштөрүнө ээ. Мисалы, Кыргызстандын жараны 21-жаштагы Нуртилек Бакиров Вашингтон шаарында жасаган вандализми үчүн камалып, Линкольндун Мемориалындагы колоннада тыйын менен «НУРТ МАЕК» сөздөрүн жазгандыгы аныкталган. Бакиров Н. мүлктү атайын бузуу үчүн айыпталууда. Эгерде аны күнөөлүү деп тапса, анда ага 10 жылга чейин түрмөгө камоо жана жыйырма беш миң доллар өлчөмүндөгү айып пул түрүндөгү жазалар колдонулат[98].

Коомдук транспорттогу же коомдук жайлардагы мүлктү мындай абалга келтирүүдө анын чарбалык баалуулугу маанилүү өлчөмдө түшсө, анда бул аракеттерди бузуу катары түшүнүү керек экендигин белгилеп кетүү зарыл. Бирок ошол эле учурда ал мүлк анын калыбына келүүсүнүн жана оңдолуу шартында кайрадан колдонууга жарактуу болуу шартын эске алуу милдеттүү. Коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу автобустардагы, трамвайлардагы, поезддердеги жана башка коомдук транспорт каражаттарында отургучтарды бузуу, кинотеатрлардагы креслолорду, коомдук транспорттун аялдамалардагы курулуштарды бузуу көрүнүштөрүнө ээ болуусу мүмкүн.

Коомдук тартип чөйрөсүндөгү жетиштүү түрдө уюшулган эмес статистика коомдук транспортто жана башка коомдук жайларда мүлктү бузуунун массалык формасынын алдында реалдуулукка жакын эмес жана ошондой эле имараттардын жана башка курулуштардын кордолуусунун көп учурлары бул багыттагы орун алган көрүнүштөрдүн чындыкка толук дал келбегендигин тастыктайт. Оор жана өзгөчө оор кылмыштардын ачыкталуусу менен иш жүргүзгөн укук коргоо органдарынын кызматкерлери вандализм актыларынын коомдук кооптуулугунун даражасын толук баалай албай жатат, анткени бул тууралуу вандализм

актыларынын катталган санынын маалыматы жана алардын бардык чөйрөдө жана жерлерде кеңири жайылгандыгы тастыктайт. Ошону менен бирге, укук коргоо органдары тарабынан вандалдык аракеттерге каршылык көрсөтүүнүн жоктугу аларга калктын ишеничинин жоголуусуна түрткү түзөт. 2009-2017-жылдардагы мезгилде Кыргызстанда катталган КЖКнын 235-беренеси боюнча кылмыштардын алтымыш пайызга жакыны вандализм жасаган адамдарды аныктоо мүмкүнчүлүгүнүн жок болгондугуна байланыштуу иштер токтотулган, сегиз пайызы – жактардын жарашуусуна байланыштуу иштер бүткөн, токтотулган кылмыш иштеринин он эки пайызы сотко чейинки процессуалдык иштердин убактысынын өткөндүгүнө байланыштуу бүтүп, козголгон иштердин он эки пайызы гана сотко чейин жеткен.

Биздин маалыматка ылайык, вандализмдин ачыкталуусу жыйырма сегиз пайызды түзүп, вандализм актыларынын жетимиш эки пайызы ачыкталбаган абалда кала берүүдө. Ошентип, вандализм менен байланышкан иштерде белгилүү кызыкчылыктын жоктугу жана пассивдүүлүк байкалып, вандализм жасаган адамдардын аныкталбаган жыйынтыкка алып келген процессуалдык иштердин өндүрүшүнүн алсыз сапаты жана ошондой эле шектелүүчүлөрдүн издөөсүнүн жана тергөөдөн жашынган шектелүүчүлөрдү кармоонун жоктугу жогорудагыны далилдейт.

Ошондой эле жасалган вандализм актыларынын саны менен ачыкталган кылмышкерлердин санынын ортосунда айырмачылыктар бар болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Бардык иштер сотко чейин жетпейт. Буларга себеп болуп квалификациянын төмөн деңгээли, алдын алуу иликтөө органдарынын жетишсиз иш алып баруусу эсептелет. Бул маалыматтар дагы бир жолу латенттүүлүктү (көпчүлүк учурда искусстволук латенттүүлүк), вандализм актыларын тергөөдөгө деформацияны жана кылмыштардын башка түрлөрүнө каршы вандалдык аракеттерди жасаган күнөөлүү адамдарды табуудагы тийиштүү

түзүмдөрдүн кызыкчылыгынын жоктугун тастыктайт.

Ички иштер органдарында резонанстык оор же өзгөчө оор кылмыштардын ачыкталуусу боюнча көрсөткүчтөрдү берүү боюнча расмий түрдө талаптардын жок болгондугуна карабастан жылдын жыйынтыгы боюнча мыкты бөлүктү аныктоодо тийиштүү бөлүктүн белгилүү мезгилде ишин жүргүзүүдө эске алынуусун белгилейбиз.

Жакшы алдын алуучулук иштин жыйынтыгы катары вандализмдин көрсөткүчтөрүнүн төмөндүгү, анын динамикасынын азайгандыгы болуусу мүмкүн, бирок ошол эле учурда, тескерисинче, мындай кооптуу аракеттер менен практикалык бөлүктөрдүн күрөшүү боюнча ишинин алсыздыгын, орун алган вандализм актыларын толугу менен катталбоосун, башкача айтканда мындай кылмыштарды каттоодон жашыруусун (жасалма латенттүүлүк) да белгилөөсү мүмкүн. Реалдуу кылмыштуулук латенттик кылмыштуулукту эске алганда катталган кылмыштуулукту бир нечеге алдыга өтөт жана катталбаган кылмыштар катталган кылмыштардан ашып кетүүсү мүмкүн экендиги тууралуу көз караштар да айтылып келген [99, 139б.].

Жашыруун кылмыштуулуктун масштабы, эреже катары, эч качан так аныкталган эмес. Кээ бир эл аралык баалоолор боюнча катталбаган, арыздалбаган кылмыштар 60 пайызды түзүп, жасалган кылмыштардан көп. Кылмыштардын белгилүү түрлөрү боюнча бул көрсөткүч көп чектердин арасында жайгашкан. Кылмыштардын категориясынын категориясынын катуулугуна жана оордугуна байланыштуу, анын жашыруундугунун коэффициенти ошончолук аз болот [100, 57б.].

Латенттүү кылмыштардын жашырылган бөлүгү доминанттык эмес, бирок кооптуу манипуляция менен баалануусу керек, анткени алар карьеристтик, пайда көрүү, же башка жалган кызматтык мотивдер менен жасалып, жарандардын укук коргоо органдарына жана жалпысынан мамлекетке болгон ишеничин азайтат. Латенттик кылмыштуулуктун бул бөлүгүн минимизациялоо арыздалбаган анын бөлүгүн азайтууга түрткү

жаратат. Катталган, бирок алдын ала иликтөө органдарынын жана тергөөчүчүн күнөөсүнөн аныкталбаган кылмыштар катталган кылмыштардын 1-5 пайызын түзөт. Алар окуянын жок болгондугуна жана кылмыштын составы болбогондугуна байланыштуу токтотулуп аяктаган кылмыш иштеринин материалдарына, кээде соттун чечими менен акталган иштерге айланып кеткен. Мыйзамчыгаруучулуктун көз карашы боюнча белгилүү талаптардын сактоодо кылмыштуулуктун бул бөлүгү, анын жашыруун мүнөзүнө карабастан, чындыгында жасалган болуп эсептелет, бирок далилдөөнүн татаалдыгына байланыштуу бул аракеттер жашыруун болуп эсептелет [82, 298-299б.].

Кылмыштардын жасалма латенттүүлүгү кылмыштардын жасалган фактысын жашырган кызматкерлердин аракеттеринин жыйынтыгы болуп саналып бул максаттарды көздөйт: өзү тейлеген территориянын участкасында жагымдуу криминогендик абалды көрсөтүү максатында; вандализмдин өсүүсүнө байланыштуу ага жетиштүү чараларды көрө албагандыгына байланыштуу (жетишпегендик); күбөлөрдүн жоктугунда жасалган, ачыкталуусу оор болгон кылмыштар менен, аларга вандализм да кирет, ички иштер органдарынын кызматкеринин иш жүргүзүүнү каалабагандыгы; ал органдардын кадрдык жана техникалык комплектенбегендиги үчүн; кызматкерлердин алсыз, жетишсиз профессионалдык даярдыгы жана башкалар. Жалпысынан вандализм менен байланышкан кылмыштарды ачыктоо боюнча заманбап талаптарга жооп бербеген төмөн деңгээлди далилдеген бул багыттагы практикалык ишкерлерге белгилүү терс маанидеги мөөр басылат [101, 3б.].

Ошентип, жогорудагынын негизинде кылмыштуулуктун дал ушул түрү менен күрөшүүдө ички иштер органдарынын практикалык бөлүктөрү тарабынан тийиштүү көңүлдүн бөлүнбөгөндүгүн, вандалдык аракеттерге өз убагында чаралардын көрүлбөгөндүгүн анын абалына негативдүү таасирин тийгизгендигин жана анын латенттүүлүгүн белгилегендигине басым жасайбыз. Ошону менен бирге, кызматкерлердин профессионалдык

деңгээли менен кылмыштардын латенттүүлүгүнүн даражасынын ортосунда белгилүү өз ара байланыш бар болгондугун баса белгилейбиз. Оор кылмыштарды ачыктоонун приоритеттүүлүгү жана ошондой эле вандализм актылары менен байланышкан кылмыштарды ачыктоонун каалабагандыгы жана аларды ачыктоого даяр эместиги кээ бир кызматкерлерди аларды каттоодон жашырууга, башкача айтканда жасалма латенттүүлүктү жасоого алып келет.

Вандализм менен байланышкан аракеттердин жасалуусунун жана алардын кесепеттеринин масштабдары тууралуу маалыматтардын жетишсиздиги жана так эместиги иштердин реалдуу абалын анализдөөгө жана бул социалдык көрүнүшкө каршылык көрсөтүү боюнча натыйжалуу чараларды иштеп чыгуу үчүн жакынкы перспективага прогноздоого тоскоолдуктарды жаратат. Айтылган өзүнүн тастыкталуусун катталган кылмыштардын статистикасынын көп эместигине карабастан вандализм актыларынын бардык жерде орун алганда тапты.

2.2. Вандализм үчүн мүнөздүү болгон факторлордун социалдык шартталгандыгы

Кылмыш адамдын аракети катары инсандын индивидуалдык сыпаттарынын индивид үчүн сырткы объективдүү абал менен өз ара аракеттешүүнүн жыйынтыгы болуп саналып, андагы коомдук мамилелердин субъектиси конкреттүү аракетчил чечим кабыл алат. Анын натыйжасында ар бир кылмыш бир жагынан бул индивиддин жеке өзгөчөлүктөрү – анын көз караштары, кызыкчылыктары, мотивдер, керектөөсү, максаты жана акыркы жыйынтык катары түрдүү социалдык баалуулуктарга жана укуктук көрсөтмөлөргө жана тыюуларга болгон ориентирлери жана принциптери менен детерминацияланса, экинчи жагынан жеке өзгөчөлүктөр менен өз ара аракеттешип, сырткы, объективдик жагдайлардын жыйындысы менен шарталып, атайын кылмышты, этиятсыздыктан кылмыштык жыйынтыкка алып келген аракеттер же аракетсиздиктерди жасоого чечкиндүүлүктү жана ниеттин пайда болуусуна шарт түзөт. Конкреттүү кылмыштын себептерин жана алдын алуунун маселелерин изилдөө көз карашынан инсандын жеке өзгөчөлүктөрү криминологияны жалгыз гана токтоп, катып калган абалында гана кызыгуу менен чектелбестен, ошондой эле негизинен анын динамикасында – пайда болуусунда жана өнүгүүсүндө, башкача айтканда инсандын адептик түзүлүүсүнүн шарттары менен байланыштуу[102, 155-159б.].

Кылмыштуулук менен кылмыш-жаза күрөшүүнүн салттык ыкмалары делинквенттердин чөйрөсүнө жана инсанга криминологиялык таасирдөөнүн методдору менен толукталуусу милдеттүү. Анткени бүгүнкү күнгө чейин адамдар кылмышкер болуп төрөлгөндүгү же өзүнөн өзү кылмышкер болуусу тууралуу далилдер жок. Бирок укукка каршы жүрүм турумдар коомдук чөйрө менен түзөлүүсү тууралуу тастыктамалар

жетиштүү. Ошондуктан жасалып жаткан кылмыштар үчүн күнөөнүн бир бөлүгүн коом өзүнө алуусу керек жана ошол эле учурда адамдардын адамгерчиликтүү болууга, социалдаштырууга керектүү болгон чараларды көрүүсү зарыл.

Окуялардын туюк ирээттүүлүгү катары туруктуу түрдө өсүүгө жакындуулукту түшүндүрөт жана кылмыштуулуктун белгилүү көзөмөлдөнүүсүнөн арттан калуусу мүмкүн, анткени бул аны менен күрөшүүнүн криминологиялык моделдеринин жыйындысын билдирген аракеттердин алдын алуу багытына ээ болгон иштелип чыккан гумандык аракеттер аркылуу бузулушу мүмкүн. Дүйнөлүк коомчулук негизги эки маселени чечүү менен алектенип келет: кылмыштуулуктун өсүүсүнүн темпин кантип азайтуу жана укук бузуучулар менен адамдардын мамилесин кантип камсыз кылуу. Адамзатынын жүрүм турумунуну мүмкүн болгон чечилүүсү кылмыштардын жасоонун себептеринин шартталгандыгын, иштелбегендиктин орун алуусунун негиздүүлүгүн түшүнүү менен колдонулган кылмыштуулукка каршылык көрсөтүүнүн реалдуу чаралары менен болгон жыйындысында негиздерине тиешелүү болгон чечкиндүү аракеттердин кабыл алынуусун талап кылат. Эгерде андай болбосо, күрөшүүнүн максатын ачыктоодо бардык ишке ашырылып жаткан аракеттер каалаган аяктоочу жыйынтыкка алып келбейт жана бардык жасалган аракеттерди жокко чыгарат. Ошентип, гумандуулуктун жана реалдуулуктун натыйжалуулугун оптималдуу айкалышуусунун шарттарында бири бирине туура келүүсү мүмкүн [82, 117-118б.].

Вандализмди детерминациялаган факторлор тууралуу кеп кылып, коомдук кооптуу кесепеттердин келип чыгуусуна сырткы чөйрөнүн таасирин конкреттөө максатында кылмыштардын таралуусуна түрткү жараткандын бардыгын изилдөөгө дуушар болуусун белгилеп жасалган кылмыштын себептерин жана ага түрткү болгон шарттарды аныктоо менен гана чектелбеш керек.

Акыркы жылдары республикабызда орун алган социалдык-саясий, экономикалык жана башка процесстер кээ бир жарандардын өзүнүн пайдасы үчүн коомдук кызыкчылыктарды сыйлабоого, кордоого түрткү жараткан мамилелердин пайда болуусуна түрткү жаратып, коомдун баалуулуктарына негативдик көрүнүштөрдү чакырып, вандализм факторлорунда өзүнүн чагылдыруусун калтырып, адепти-психологиялык атмосферада өзүнүн таасирин тийгизди.

Керектөөсүн чечүүгө мүмкүнчүлүктүн жоктугу, кызыкчылыктар менен керектөөнүн ортосундагы айырма, алардын канааттандыруу зарылдыгы нервдүүлүк, апатия, агрессия сыяктуу көрүнүштөрдү бекемдеп, калктын көпчүлүк бөлүгүндө нараазычылыкты чакырып, криминалдык абалдын, анын ичинде өзгөчө жаш балдардын арасында басымдуу бөлүгү орун алган коомдун адептүүлүгүнүн төмөндөөсүнө алып келди.

Адилетсиздик, ишке ашпагандык жана жаштардын керексиздик сезимдери баарына алардын байкалуусун талап кылып, протесттик көрүнүш катары көрсөтүү биринчиден имараттардын, курулуштардын бузулуучулук мүнөздөрүнө айланып кетүү менен түшүндүрүлөт. Ошентип аң сезимдүү антисоциалдык көз карашы, адамдарга болгон агрессиянын бузуучулук аракеттерге өсүп кетүүсү вандалдык багыттагы кылмышка айланып кетет.

Бул учурда терең алдаган мотив болуп социалдык адилеттүүлүктү калыбына келтирүү эсептелип, чын эмес эрежелерди жана процедураларды, кээ бир физикалык чөйрөлөрдүн абалын дискриминациялаган экономикалык алмашуудагы дисбалanska жооп катары кабыл алынып, буга мисал болуп телефондук аппараттын иштебегендиги кирет. Бул жерде предметтерди, буюмдарды бузуу эрежелердин бузулуусуна жооп катары, тагыраак айтканда мүлктүн кол тийбестик эрежесинин сакталбагандыгы вандализмди маңызы боюнча

чыныгы же өзү ойлоп тапкан эреженин бузулуусу үчүн өч алуу катары талкуулап, түшүндүрөт.

Бүгүнкү күндө жаштар чөйрөсүндө вандалдык көрүнүштөрдүн топту формалары белгиленип, алар алдын ала сүйлөшүп алышып, бир эле убакытта адамдардын топтору болуп (башка башка жайларда да болуусу мүмкүн), кээде ошол фондо «селфи» менен коштолуп (бул атайын да жасалуусу мүмкүн), вандализм актыларын жасалуусу түрүндө ишке ашып, жаштардын чөйрөсүндө өзүн көрсөтүү же өзүн жарнамалоо максатында аткарылып, вандализм актына мүнөздүүлүгүн көрсөтөт.

Жашы жетелектин антисоциалдык аракеттери, эреже катары, төмөнкү факторлордун таасири менен аткарылгандыгын белгилеп кетүү зарыл: биринчи кезекте – сырткы социалдык чөйрө (өзгөчө микрочөйрө), түрдүү «жашоодогу ийгиликсиздиктерге» индивидуалдык жооп катары шарттаган жаш баланын инсандыгынын индивидуалдык өзгөчөлүктөрү. Ошону менен бирге, ар бир инсан индивидуалдуулукка жана кайталангыстыкка ээ. Анын индивидуалдуулугу коомдо өзүнүн жолу менен куралып, адамдын, үй бүлөнүн, конкреттүү окуу же өндүрүш коллективинин, досторунун тобунун жана тааныштарынын айланасындагы түздөн түз чөйрөсүнүн, бул чөйрөдө басымдуулук кылган байланыштардын жана мамилелерди мүнөзүнүн таасири астында өнүгөт, анткени «индивиддин өнүгүүсү анын түз же кыйыр мамиледе болгон башка индивиддердин өнүгүүсү менен шартталган» [103, 440б.].

Инсандын ичиндеге конфликттердин чечүү жолун жана топтогу белгилүү социалдык статуска жетүүнүн ыкмасын издөөнүн кесепети болгон негативдик факторлордун комплекси жаша жетелектин түзүлүү процессинде десцоиалдаштыруучу таасирге ээ жана конкреттүү жашоодогу учур менен айкалышып, андагы кылмыштык аракеттерди детерминациялоосу мүмкүн.

Жаштар арасында мындай аракеттердин мотивациялык негиздери өтө чоң спектрдеги түрдүүлүккө ээ жана интенсивдүүлүктүн жана

системалуулуктун түрдүү даражасы менен айырмаланып, девианттык, анын ичинде вандалдык, аракеттердин формасында болуусу мүмкүн. Жаш баланын вандализм актылары өзүн, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн, тобундагы ордун жана социалдык байланыш системасынын ага болгон мамилесин үйрөнүүгө багытталган суроолор менен детерминациялануусу мүмкүн болгондугу белгиленет. Вандалдык мүнөздөгү аракеттер алардын жасалуусунун түшүнгөн шарттарында жүрүм турумдун стратегиясынын формасына айланып, жаш баланын аны курчаган дүйнө менен өз ара аракеттешүүнүн жалпы моделине камтылат.

Өспүрүмдүн вандалдык бузуулар менен өткөн аракеттери жана жүрүм туруму өзүнүн багытталган өнүгүүсүнө ээ болгондугун жана жалгыз бой же топ менен жасалгандыгына байланыштуу бөлүнүүсүн белгилеп кетүү зарыл. Жашоо көрсөткөндөй, жаштар арасындагы укук бузуулар көп учурда топтук болуп эсептелет, бирок ага карабастан алардын арасында жалгыз жасагандардын бар болгондугун эске алуу зарыл, анткени алар өзүнүн бузуучу энергиясын аларды курчаган объектилерге жана предметтерга таратып, жеке мүнөздөгү себептерге байланыштуу өз алдынча аракеттерди жасашат.

Ошондой эле жашы жетелектин инсандыгын жагымсыз курулуусуна алардын жашоо жайы боюнча жеке убактысынын канааттандырарлык эмес уюшулуусу таасирин тийгизет. Жашы жетелек кылмышкерлердин жеке убактысынын колдонуусунун анализи алардын жашоо образынын деформациялануусунун себептерин объективдик (материалдык базанын алсыздыгы, жеке убактынысын уюштурууну билбестиги, уюмдардын итеринде координациянын жоктугу) жана субъективдик (антикоомдук элементтердин таасири астында деформациялануу, кандайдыр бир ишмердүүлүккө жашы жетелектер укук бузуучулардын кызыгуусунун жоктугу, кызыкчылыктардын өтө жөнөкөйлүгү жана чачырагандыгы, эрктүүлүк сыпаттарынын алсыздыгы, ишмердүүлүктүн позитивдик

түрлөрүн үйрөнүүгө кыйынчылыктардын туудурулуусу) топторго бөлүнүүсүн көрсөттү[104, 123б.].

Жеке убактысын ийгиликтүү колдонуу үчүн жашаган жайы боюнча жакшы ушулган иш чоң мааниге ээ. Анткени дал ушул жеке убакыттын учурунда оюн аянтчаларынын, клубдардын, оюн үчүн материалдардын жана башка шарттардын жок болгон учурунда өзгөчө жеңил түрдө кылмыштуу жолго түшөт[105, 53б.].

Укукка каршы аракеттердин изделүүсүнө кымбат баалуу жеке убактысын өткөрүүгө буюмдар, кызыкчылыктар өзгөчө түрткүнү жаратат. Ошого байланыштуу, өзүнө өзү калтырылган жашы жетелектер бош убактысын белгилүү бөлүгү антикоомдук багыттагы инсандарды камтыган формалдык эмес топторунда убактысын өткөрүшөт. Пайда болгон вакуумду антимаданият, баарын уруксаттын жана моралдык эркиндиктин психологиясы, жаштык субмаданият ээлеп, жаш балдардын инсандыгынын социалдашуусунун альтернативдик формасы болуп, өздөрүнүн жеке мүнөзү боюнча формалдык топтордо бул керектөөчүн канааттандыра албагандыгынын кесепети болуп саналат[106, 88б.].

Коомдун өнүгүүсүнүн бүгүнкү этабында массалык маалымат каражаттары маалымат алмашууда, дүйнөнүн түрдүү региондор арасында байланыш түзүүдө, өсүп келе жаткан муунга билимдерди жана тажрыйбаларды берүүдө, аларга жогорку адептүүлүк жана моралдык нормаларды үйрөтүүдө күндөн күнгө өсүп келе жаткан чоң ролду ойноп келет.

Байланыштын электрондук каражаттары, интернет тармагынын мааниси өзгөчө өсүп келе жатат. Бирок түрдүү суроолор боюнча каалаган маалыматын алууга болгон мүмкүнчүлүктүн жеңилдиги, биздин оюбуз боюнча, аз эмес коптуулукту өзүнө жашырып турат. Массалык маалымат каражаттары, өзгөчө электрондук түрү, асоциалдык жашоону, анын ичинде өсүп келе жаткан муунга, пропагандалоо үчүн экстремисттик жана

кылмыштык топтор менен колдонулуп келүүчүнүн коркунучтары өсүп келет (анын реалдуулугун практика тастыктап келет).

Биздин көз карашыбыз боюнча, Кыргызстандагы бүгүнкү масаалык маалымат каражаттары, коммуникация каражаттары, түрдүү басылмалар заманбап маданияттын керектүү бөлүгү болуп туруп, ошол эле убакытта негативдик тенденцияларга, анын ичинде өзгөчө жашы жетелектердин арасында, түрткү жаратып келгендиги өтө курч маселелердин бири болуп саналат. Зомбулук культун, инвдидуалдуулукту, баңгиликти, порнографияны, атрибутикана жана мистиканы, контрмаданияттын башка көрүнүштөрүн жана процесстерин пропагандалаган маалыматтардын жаш муундарга болгон таасиринин өсүүсү өзгөчө көңүлдү талап кылат.

Кээ бир китеп басылмаларында жардыруу жабдыктарын, ок атуу куралдарын жасоонун ыкмалары сүрөттөлүп, кантип туура жана натыйжалуу жардырууну уюштуруу, имараттарды же курулуштарды бузуунун кандай жолдору эффективдүү болгондугун айтып, ал эми булар жаштардын асоциалдык энергиясын вандализм актыларына багыттайт.

Бүгүнкү күндүн социалдык көрүнүшүн жана ошондой эле вандализм актыларынын бирин кандайдыр бир объектилерди бузууга максатталган гаджеттер үчүн иштелип чыккан мини-оюндар (жөнөкөй соккуларды үйрөтүүдөн, татаал инженердик объектинин эң натыйжалуу жардыруусу үчүн динамиттин жайын ийгиликтүү коюга чейин) түзүп, туура эмес жүрүм турумдун өнүгүүсүнө негиз түзүп, адептүүлүктүн чектеринин жок болгондугуна жана бузууга көнүүнүн өнүгүүсүнө байланыштуу вандалдык аракеттерди жасоого даярдыкты пайда кылат.

Жаштардын формалдуу эмес бирикмелеринин социалдык протестинин агрессивдик багытын изилдеп, вандализмдин көрүнүштөрүнүн себептери катары жаш балдар арасына бүгүнкү күндө мамлекет тарабынан толук эмес түрдө көңүл бөлүнүп келгендиги түшүндүрүлөт. Анын кесепетинен орун алган субмаданият туура эмес аракеттердин түрдүү негативдүү көрүнүштөрүнө, анын ичинде

алкогольдун жана баңги заттарынын, аларды алууга оңой мүмкүнчүлүккө байланыштуу, колдонуу формасында, өтүүсү баарыбызга белгилүү.

Жашы жетелектердин дүйнөгө болгон курулбаган көз карашы, жашоо тажрыйбасынын жоктугу жана ошондой эле чоңдордун көзөмөлүнүн жоктугу (үй бүлө мүчөлөрү, педагогикалык коллектив жана башкалар) психологиялык тууроо жана топтогу жуктуруу механизми менен пайда болгон асоциалдык энтузиазмга берилүүсүнө шарт түзүп, вандализмге жакын болуусуна түрткү жаратып, инсандын деградация процессин тездеткен факторлордун (үй бүлөдөгү, теңдештери менен мамилелердеги ийгиликсиздик жагымсыздык, жашоо шарттарынын жетишсиздиги) аз эмес ролу белгиленет.

Көп учурда экстремисттик маңыздагы топторго биригишип, түрдүү ыкма менен өздөрүн көрсөтүшүп, жеке символикасын, адепсиз мүнөздөгү жазылмаларды, кемсинткен лозунгдарды, сүрөттөрдү калктын массалык орун алган жайларында ишке ашырышып, шаардык, муниципалдык же жеке менчик эч бир себептерсиз бузулат. Мындай асоциалдык топторго жекелик сезими өтө курч өнүккөн жаштар өзгөчө көп тартылып, өзүн бардыгынын жана досторунун арасында көрсөтүү, теңдештер арасында өзүнүн статусун көтөрүү, күчүн, шамдагайлыгын, баатырдыгын, коомдон көз карандылыгын, анын нормаларын жана эрежелерин сыйлабастыгын, жашы жетелектер тарабынан чоңдугун жана эрдигин көрсөтүү мотивдери көздөлөт.

Бул жерде милдеттүү түрдө байкоосун, жооп берүүсүн ишке ашырууга аракете каларып, ага өзүнүн алдында, айланасынын алдын абалын көтөрүүгө мүмкүнчүлүк берип, бул жашы жетелектин базалык керектөөсүн бузгандыгы үчүн чондордон өч алууда аткарылууда. Бул себептерге ошондой эле үй бүлө ичинде «адилетсиз» конфликттик мамилелерден өч алуу, ата энелердин сезимдерин басымдык жасап, өзүнүн максатына жетүү да кирет. Кээде мындай көрүнүштөр үйдөн кетүүгө, селсаяктыкка, мектепте сабактардан качууга же билим алуудан баш

тартууга, алдоогон, субмаданияттык девиацияга (сленг сөздөрүн колдонууга, тыртыктарды жана татуировкаларды жасоого) жана граффити менен алектенүүгө алып келет. Бул учурда жашы жетелектин жалгыздыгы аны менен сүйлөшүүнүн туура эмес ушулгандыгынын жыйынтыгы болуп эсептелип, анын кесепетинен жашы жетелек өзүнүн реалдуу фищикалык, психологиялык, моралдык жана ошондой эле материалдык колдоосуна ээ болгон баарлашуунун дефицитин компенсациялайт[107, 39б.].

Баарыбызга белгилүү болгондой, кылмыштардын коомдук кооптуулугу маанилүү даражада аракеттердин жалгыз өзү же топто жасалгандыгынан көз каранды. Жашы жетелектердин кылмыштуулугунун өзгөчөлүгү анын топту мүнөзүндө. Жашынын, психологиялык же жеке өзгөчөлүктөрүнө карап, негативдик мүнөздөгү топтук жүрүм турум – бул жашы жетелектер үчүн норма жана эрежеге каршы келбейт.

Ошону менен жашы жетелектердин кылмыштуулугунун арасында топтук кылмыштардын көрсөткүчү (кылмыштардын түрүнө, жаш категорияларына жана территориалдык бөлүнүүсүнө жараша) бир нече жолу чоңдор арасындагы кылмыштуулуктун ичинде ушундай көрсөткүчтөн ашкандыгы түшүндүрүлөт.

Жашы жетелектердин тобу менен жасалган укукка каршы аракеттеринин натыйжасында коом дуушар болгон социалдык кесепеттер жалгыз кылмышкерден тийген зыяндан көбүрөөк болгондугу шексиз. Жаш балдардын топтук кылмыштарынын жогорку импульсивдүүлүгү, катаалдыгы, интенсивдүүлүгү жана ситуативдүүлүгү кылмыштардын бардык түрүнүн кесепеттерин оордотот жана чоң жаштагы калктын укукка каршы аракеттердеги байкалган көрүнүштөн да чоң деңгээлге алып келет[108, 105б.].

Бирок, вандализмди жашы жетелектер арасындагы деликвенттүүлүктүн түрү катары кароо туура эмес. Жаштар жүрүм турумдун маданиятына чоңдордон үлгү алуу менен үйрөнүшөт жана белгилүү ички жана сырткы көз карандылыктын жетишкендиктерин,

баалуулуктарын гана үйрөнүү менен чектелбестен, ошондой эле индивидуалдуулуктун баалуулуктарын, тең мүмкүнчүлүктөр коомун, өзгөрүүлөр коомунда жашоого даярдыкты, муундардын чоңоюусун, өз алдынча чоң жашоого кирүүсүн, эмгектин рыногуна чыгуусун жана белгилүү социалдык тажрыйбаны чогултууну колдоо түзгөн негизги маданий жылыштын негизги фактору болгон жүрүм турумдун образынан жаштар көп позитивдүү аракеттерге үйрөнүшөт.

Объективдүү процесстер, коомдун бөлүнүшү жалпысынан кылмыштуулукка дагы, айрыкча вандализмге дагы белгилүү из калтырат. Кылмыштуулук калктын жакырдануусу менен тыгыз байланышта, анткени жарандардын аз камсыз болгон жана аз камсыз болгон категориясындагы жарандардын бай адамдарга карата ачуусу жана агрессиясы күчөөдө.

Бул айрыкча жашы жете элек вандалдарга мүнөздүү, алар мүлккө зыян келтирүү жолу менен (соода дүкөндөрүндөгү, кафелердеги терезелерди талкалап ж.б.) муктаждыктарды канааттандыруу мүмкүнчүлүгүндөгү теңсиздикке наразычылыгын билдиришет. Улам-улам вандализмге саясий окуялар, мисалы, массалык жүрүштөр түрткү болот; демонстрациялар жана толкундануулар. Улуттар аралык кастыкты жана жек көрүүчүлүктү козутуу бузукулук аракеттерди жасоодо көбүрөөк байкалууда.

Өлкөдөгү саясий кырдаалдын өзгөрүшү үйлөрдүн жана тосмолордун дубалдарындагы жазуулардын жана чиймелердин санына жана мазмунуна олуттуу таасирин тийгизди. Жарандардын ылайыктуу категориясына карата коомдук көрө албастык сезиминин жайылышы, башка улуттун өкүлдөрүнө карата кайдыгерликти, моюнга алууну үгүттөө, жалпы жана укуктук маданияты төмөн саясий кырдаалга наразы болуу, бул түздөн-түз бузуучу кылмыштар үчүн түрткү болуп калат.

Акылы, ою менен өзүнө дүйнөсүн элестетүү менен өспүрүмдөр чоңдордцн жүрүм турумунан үлгү алып, белгилүү өлчөмдө алардын

манерасын кайталап, жашоо образын кабыл алат, ошого байланыштуу алардын социалдык жаштык жетишилбегендигине байланыштуу курчаган чөйрөнүн таануу боюнча билими калыптанат. Аларга таандык болгон мүнөздө алар кабыл алынган жашоонун уюшулуусун, көз карандысыздыгын, ойлонулган активдүүлүгүн, жана ошондой эле өзүнүн кабыл алынуусун жана сыртта болгон өзгөрүүлөрдү билдирет.

Өлкөнүн өнүгүүсүндөгү өзгөрүүлөр, коомдун жаңы абалын киргизүү же анын иштеп жаткан абалын өзгөртүү жаштардын активдүүлүгүнөн, алардын баалуулук кызыкчылыктарынан жана аракеттеринин багытталгандыгынан көз каранды болуусу мүмкүн. Буюмдардын аныкталган тартиби, түзүлүштүн эрежелери жана жүрүм турум образдары, коомдогу жыйынтыктарга аз чыгым менен жагымдуу жетүү, алар кабыл алган түшүнүктөр өлкөнүн келечегин алдын ала аныктайт, ошол себептен жаңы талаптарга ылайык өзгөрүүлөрдүн ишке ашырылуусунун сапаты жана анын тездиги аныкталат.

Билимдин коммерциализациялашуусуна байланыштуу аны алууга, жумуш ордунун жок болгондугуна байланыштуу жумушка орношууга мүмкүнчүлүктүн жок болуусу теңсиздик, толук түрдөгү нормалдуу жашоо үчүн перспективанын жоктугунун сезимдеринин пайда болуусуна алып келип, адилетсиздик курчталган сезимдерин чакырып, руханийликтин жоктугуна, адептүүлүктүн ориентирлеринин төмөндөөмүнө, жаш балдардын дүйнөгө болгон көз караштарынын бузулуусуна, моралдык нормалардын криминалдык баалуулуктар жана принциптер менен орун алмашуусуна, агрессияга алып клеип, анын жыйынтыгында вандализмдин детерминанттары толук комплексте ишке ашып, коомдук менчиктин объектилерине маанилүү зыян тийгизилет, башкача айтканда алар бузулууга учурайт же алардын баштапкы абалына келүүсү мүмкүн болбогондой деңгээлде өзгөртүлүүгө дуушар болот [109, 57б.].

Ошентип, мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн буга чейинки мезгилдерине караганда жашы жетелектердин кылмыштуулугу бүгүнкү

күндө коомго кооптуу мүнөздү тийгизип келет. Социалдык деформациянын көрүнүштөрү коомдук жашоонун бардык чөйрөлөрүнө кирип, коомдук чөйрөгө көнүүгө даяр эмес адамдарга тарбиялык таасирдөөнүн жетишсиз түрдөгү эффективдүү системасын менен шартталган татаалдыктарды жаратууда.

Калктын маанилүү бөлүгүнүн жашоо деңгээлинин төмөндөөсүнө, жашоонун көнүмүнүн жана адептик-баалуулук ориентациянын өзгөрүүсүнө, үй бүлөдөгү психологиялык климаттын начарлоосуна жана анын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүнүн алсыздануусуна, балдарга болгон агрессиянын күчөөсүнө алып келип, балдардын социалдык жетимдигинин жана көзөмөлсүздүгүнүн, маргиналдык жаштардын чөйрөсүнүн кеңейүүсүнүн жана жашы жетелектердин кылмыштуулугунун өсүүсүн шарттаган себептерге кирет[108, 92б.].

Ошентип, жаштар тарабынан жасалган топтук кылмыштардын жогорулатылган импульсивдүүлүгүн, катаалдыгы, интенсивдүүлүгү жана ситуативдүүлүгү мындай кылмыштардын кесепеттерин жетиштүү түрдө көп деңгээлде оордотот. Тез арада формалдык эмес биригүүлөрдүн жеңилдиги, топтук баарлашуу адаты, конфликттик учурларга болгон жогорулатылган кызыкчылык, өзүн реалдаштыруу зарылдыгы, оргиналдуулукка жана уникалдуулукка умтулуу, белгилүү өзгөчө критикалык жагдайларда идеялык, адептик жана укуктук баалуулуктардын туруксуздугу убакыттын кыска мөөнөтүнүн ичинде жашы жетелектердин антикоомдук аракеттеринин атайын түрткү менен чакырылган кылмыштарынын кооптуулугун бир нече жолу көбөйтүүгө алып келүүсү мүмкүн. Ушунун баары негативдик кесепеттерди калктын чоң категориясынын укукка каршы аракеттеринин жыйынтыгында пайда болгон зыяндан бир нече жолу жогорку деңгээлге алып келүүсү мүмкүн[110, 472б.].

Чоң жаштагы адамдар тарабынан жасалган вандалдык аракеттер жетиштүү түрдөө кээде орун алган көрүнүш, анткени күнөөлүү адамды эч

бир себепсиз мындай аракеттерге чакыруу өтө көп кыйынчылыктарды жаратат. Айлана чөйрө менен өз ара аракеттешүүнүн мындай стратегиясы көнүмүштүү баалуулуктардын, жашоо образынын массалык протесттерге (коомдук көз караштөы билдирүүнүн ыкмасы катары) алып келген трансформацияланнуусу менен байланышып, маргиналдык же кылмыштык коомчулукта камтылган материалдык чөйрөнүн объектилерин бузуу же ассоциалдык жана антисоциалдык аракеттерди жасоо формасына ээ болуусу мүмкүн. Албетте бул учурда вандализм тууралуу кеп болбойт, анткени чоң адам өзүнүн тандоосун терең ойлонуулардын жыйынтыгында жасайт.

Вандалдык багыттагы коомдук кооптуу аракеттер баалуулук ориентациялардын жана түшүнүктөрдүн өзгөрүүсүнүн жыйынтыгы болуусу мүмкүн, башкача айтканда инсандын ички жүрүм турумунун жөнгө салуусунун, социалдашуу процессинин деформациясы социум үчүн негативдүү болгон адамдардын жүрүм туруму менен ассоциацияланып, инсанды кыйроосуна алып келген, укук бузуучуга жана аны курчагандарга бузуучу мүнөзгө ээ болгон мыйзамда бекитилген нормалардын бузулуусун түшүндүрөт.

Бирөөнүн же коомдун менчигине олуттуу зыян тийгизген адамдардын аракеттери жана жоруктарынын жасалуусунун себептер көп учурда социалдык болуп эсептелип, вандалдардын анча көп эмес пайызы психоневрологиялык же идеологиялык мүнөздөгү терең орун алган жеке себептер бонча айлана чөйрөдөгү объектлерди бузуу, кордоо же булгоо актыларын жасашат. Ошону менен бирге, укук бузуучу аракеттер сырткы жагымдуу шарттарда гана көрсөтүлүү менен токтолбостон, анын чөйрөсүнүн контексти жана социалдык абалдарды кабыл алуунун тажрыйбасынын өзү адамдын жүрүм турумдун деструктивдик моделин үйрөнүүгө жана аны күнүмдүк жашоодо ишке ашырууга түрткү жаратат.

Адамдын ар бир коомдук аракеттери, анын ичинде вандалдык, багытталгандыктан баштапкы көз карандылыкка ээ жана деструктивдик

активдүүлүк учурларында ал тараптан кабыл алынган тажрыйба реалдуу жашоосунда так ошондой кайталанып, вандалдык аракеттерге тыюу салган ички барьерлерди алып таштоо процесси жөнүндө айтууга негиз түзөт. Ошого байланыштуу чоң кишиге вандализм тактикалык каражат катары орун алуусу мүмкүн, эгерде ал буга чейин башка адамдарда девианттык жүрүм турумдун бул түрүнүн кодонуусун байкаган болсо.

Бул жерде девианттык аракеттердин мындай формаларынын жайылгандыгынын жана бекитилгендигинин адамдын аракеттерине болгон социумдун таасирин баса белгилеп, тарбия жана социалдашуу болгон социалдык байланышуунун жана мамилелердин системасына инсанды интеграциялоонун маанилүү багыттарынын конкреттүү коомдун өнүгүүсүнүн тарыхый моментинде орун алгандыгын толук баалабоонун мүмкүн эместиги тастыкталды. Бул багыттардын окшоштугу аныкталган буюмдардын тартиби, жүрүм турумдардын обрузы жана алардын эрежелери жана коомдук түзүлүштөгү биринчи кезектүүлүгү белгилүү убакыт кесиндисин ээлейт, жана туруктуу коомдук байланыштардын бар болуусу талап кылып, бул мамилелердин уюшулуусунун формасынан көз каранды болот.

Ошону менен биргеликте, коомдо зарыл катары кабыл алынган жүрүм турумдардын тарбиялануусу жана кабыл алынуусу жаштардан күтүлүп жаткан аракеттерге ийгиликтүү жетүү үчүн психологиялык багыттын бар болуусун талап кылат. Ошондуктан, инсандын баалуулуктарынын чөйрөсүн түзүү жана өнүктүрүү социалдашуунун жана тарбиялоонун чогуу жыйындысында ишке ашуу шартын талап кылып, алардын биринчиси социалдык адекваттык жашоо ориентирлеринин трансляциясын кабыл кылса, экинчиси – маалымдоодон инсандык мааниге жана аларга мамиле кылууга өтүү үчүн керектүү шарттарды түзөт.

Кабыл алынбаган катары орун алган мамилелерге жана түзүлүшкө туура келбеген аракеттердин жана жүрүм турумдун образын түшүнүү зарыл, анткени алар кабыл алынган өз ара мамилелердин жана адептик

баалуулуктардын түшүнүгү менен туура келбейт. Алар жашоо ишмердүүлүгүнүн чектери, процесстердин, мамилелердин жана инсандын каалоолору менен бири бирине туура келбейт. Мындай кабыл алынбаган жүрүм турумдун аракеттеринин терс белгиси катары анын өзүнүн маңызы боюнча бузуучу, негиздерди бузуучу мүнөзү менен түшүндүрүлөт. Мындай тандоочулук багыт инсандын мүнөзүнүн, билимдүүлүгүнүн деңгээлинин жана аң сезимдүүлүгүнүн мүнөздөмөсүнө жараша инсан үчүн гана эмес (физикалык жана психикалык маалыматтарына ылайык), ошондой эле орун алган кесепеттери боюнча адамдар арасында да кооптуу болуп эсептелет.

Адамдан баалуулуктарды жок кылууга түрткү берүү анын кастык касиетине байланыштуу. Бул бузулган баалуулукту белгилүү маданиятка идентификациялоо, ал кылмышкердин аң-сезиминде андан ары жашоого укугу жок деп көрсөтүлгөн; четке кагылган маданияттын эң маанилүү белгилерине карата деструктивдүү тенденциялар басымдуулук кылган адамдын нааразычылык субмаданиятына таандык болушу; бузуучулардын иш-аракетин алардын аң-сезиминде тартиптин жана адеп-ахлактын душман түрлөрүн мүнөздөгөн нерселердин бардыгына багыттоо менен көрсөтүлөт. Алар жек көрүндү маданиятты кандайдыр бир жол менен эске салган жана, балким, биринчиден, анын жаратуучулары болгон адамдарды желмогуз катары көрсөткөн нерселердин бардыгын жок кылууга же каралоого даяр; бузуучулардын зыяндуу жүрүм-туруму негизинен кыйыр мүнөздү ташыйт. Ал тарабынан жок кылынган мүлктүн чыныгы маданий баалуулугу бузуку үчүн эч кандай мааниге ээ эмес, анын акылында орун жок экендигин баса белгилөө керек.

Өспүрүмдөр орун алган чөйрө дагы тарбиялык мүнөзгө ээ болгондугун белгилеп кетүү зарыл, анткени алар өз ара баарлашып аракеттерге, жүрүм турумга, ойлонууга, бири биринин жашоо образына таасирин тийгизет. Ошол себептен алар баары сактоого милдеттүү болгон өздөрүнүн эрежелерин иштеп чыгышат, антпесе, мындай эрежелерди

сактабагандар бул коомчулуктан куулуп кетүүсү мүмкүн.

Ошону менен бирге бул процесстин (башка адамдар менен идентификацияלануу-интеграциялануу жана башкалар менен өзүнүн жеке уникалдуулугун-дифференциациялануусун издөө) маанилүү түзүмүн ачык байкалган эмоционалдык боектордун базасында психологиялык, мультивариантттык классификация менен алмашкан дифференциациясынын система түзөт.

Оң көз караштагы баарлашуу тобун кеңейтүү жана коомдогу болуп жаткан мамилелер менен жакын болуу индивиддердин кызыкчылыктарын, алардын айланасындагы адамдар менен болгон мамилесин изилдөө жана салыштыруу жолу менен чыгарылган жашоодогу максаттардын баалуулугун жана аларды аныктап билүү көз карашы менен тажрыйбага ээ болуу көз карашы менен жаш адам үчүн пайдалуу болуп эсептелет. Инсан орун алган чөйрө анын өзгөчөлүктөрүн белгилейт, анын айырмалоочу белглерин жана өз алдынчалыгын көрүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, коомдогу мамилелердин таасири менен көрсөтүлөт.

Мындай өз ара аракеттешүүлөр инсанды процесстердин жана көрүнүштөрдүн ирээттүлүгүнүн тажрыйбасынын көз карашы боюнча, анын ичинде уюштуруучулук моменттер боюнча, өзгөртөт жана байытат. Ушунун баары вандалдык инсанды баалоодо, анын алсыздыгынын даражасын жана бузуучулук аракеттерге жакын болуусунун өнүгүүсүнүн себеби катары терс аракеттерди кабыл алууну аныктоодо маанилүү болуп эсептелет.

Бул терс социалдык көрүнүшкө каршы туруу үчүн төмөнкүдөй стратегиялар белгиленет: мүмкүнчүлүктөрдү жок кылуу деструктивдүү иш-аракеттерге тоскоолдуктарды жаратуудан жана мотивдерге жана максаттарга таасир этүүдөн турат. Биринчи стратегияны колдонууда, анын жеке сапаттарын өзгөртүү менен мүлктү жок кылуу мүмкүнчүлүгү жок кылынат, ал эми экинчи стратегия коомдогу ченемдерди түшүндүрүп, адамдын аң-сезимине таасир этүүгө мүмкүндүк берет.

Орун алган абалдан тез чыгууга бирөөнүн мүлкүнө этияттык менен болгон мамиле кылууну билбеген жаштар муктаж, анткени алар маданий тарыхый курулуштарган болгон бекитилген мамилелерди четке кагат, жалпыга колдонуу жайларындагы объектилерди бузууга багытталган өзүнүн бузуучулук агрессивдик аракеттерин белгилейт.

Жасалган вандализм актыларынын кылмыштык латенттүүлүгүнө түрткү түзгөн маанилүү криминогендик фактор укук коргоо органдарында айтылбайт же белгисиз бойдон калуусу же ички иштер органдары тарабынан тийиштүү жооп болбогондугунун айынан тийиштүү укуктук баага ээ болбогондугу эч бир шексиз түрдө калгандыгы белгиленет. Ошону менен укук коргоо ишмердүүлүгүндөгү жетишсиздиктер байкалып, вандалдык кылмыштуулуктун башкы детерминанттары катары кабыл алынып келет.

Бул чөйрөдөгү көйгөйлөргө коомдук тартип чөйрөсүндөгү кылмыштуулукту, анын ичинде вандализм актыларынын жасалуусун, алдын алуу боюнча кабыл алынган программалардын тийиштүү каржылануусунун жоктугу кирет. Мындан сырткары кабыл алынган мыйзамдардын жана башка нормативдик актылардын ишк ашыруу механизмдери жетишсиз жөнгө салынган жана алсыз түрдө иштеп келет.

Коомдук кооптуу аракеттер, бузуу жана зыян тийгизүү багытында айырмачылык белгилерге ээ болгон вандалдык аракеттер менен байланышкан аракеттерди аныктоодогу кыйынчылыктардын бар болуусуна көрсөтүү зарыл. Вандализм менен боюнча иштердин өндүрүшү менен иш жүргүзгөн кызматкерлердин вандализмди ачктоого болгон каалоосунун жана кызыкчылыгынын жоктугу бул аракеттерге катышкан адамдардын аныкталуусундагы татаалдыктарды жаратат. Ачыктоодогу мындай каалоонун жоктугу кылмыштык аракетердин башка түрлөрүнө таандык эмес болгондугу кызыктуу.

Бул кылмыштын түрү көп учурда күбөлөрдүн жок учурунда жасалат, ал эми андайлар бар болсо, алар вандализм акты тууралуу

тийиштүү органдарга вандализм фактысы боюнча укуктук тартип органдарына кайрылууга кызыктар болбогондугуна, аны жасаган адамдар тарабынан өч алуусунан корккондугуна жана ошондой эле укуктук тартип органдарынын бул кылмышты ачыктоосун болгон ишеничтин жоктугуна маалыматтарды бербейт. Айтылгандын уландысына тиешелүү укуктук тартип органдарынын кызматкерлеринин кылмыш иштерин козгоодон баш тартуу, ойлоп тапкан себептер менен кылмыштын составынын жок болгондугуна байланыштуу кылмыш иштерин токтотуу боюнча аракеттери вандалдык аракеттердин латенттүүлүгүнө алып келет.

Вандализм менен күрөшүүдө болгон кызыкчылыгынын жоктугу, коомдук коопту аракеттердин бул түрүнүн үстүнөн көзөмөлдүн, вандализм актыларын ачыктоо боюнча профессионалдык иштин жана ошондой эле белгилүү территорияда бекитилген ички иштер органдарынын кызматкерлеринин алдын алуучулук иш чараларынын жок болгондугу, коомчулук менен байланыштын үзүлгөндүгү вандалдык аракеттердин жайылуусуна адекваттык түрдө чагылдырылып, күнөөлүү адамдарды жазаланбай калгандыгы менен стимулдап, келечекте ушундай жол менен калктын көзүндө мамлекеттин авторитетинин сынгандыгына түрткү жаратып жүрүүгө шарттарды түзүп берет.

2.3. Вандализмдин өзгөчөлүктөрү жана анын башка чектеш коомдук кооптуу кылмыштардан чектөө

Түрдүү формадагы менчикке таандык болгон объектилерге вандалдык кол салуу үчүн жоопкерчиликтин мурунку мыйзамчыгаруучулукта жок болгондугуна байланыштуу ага окшош болгон башка аракеттердин айырмалоочу өзгөчөлүктөрдү так аныктоо тууралуу суроолор түрдүү болуусу мүмкүн.

Өлкөдөгү орун алган негативдүү социалдык-экономикалык, саясий жана идеологиялык процесстер коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштардын, анын ичинде вандализмдин, санынын өсүүсүн чакырган салттуу эмес детерминанттардын пайда болуусуна түрткү жаратып, социалдык көрүнүш катары коомдогу өзгөрүүлөргө жооп берип, коомдун тынчтыгынын жана укуктук тартибинин түрдүү бузулуу формасында протест белгисине ээ.

Коомдук тартипти камсыздоо көйгөйлөрү коомдук мамилелердин стабилдүүлүк абалы, инсандын социалдык-укуктк коргонуусу, мыйзамдуулук менен тыгыз байланышта. Коомдук мамилелер чөйрөсүндө жасалган вандалдык аракеттер кылмыштык жүрүм турумдун актылары катары жалпы эрежелерден сырткары болот, анткени мыйзам менен каралган нормаларды бузат. Ошол эле убакта социалдык, социалдык-психологиялык жана башка психикалык көз караштар менен каралган күнөөлүү аракеттер жалгыз гана мыйзамчыгаруучулуктун нормалары менен гана сиңирилип калбайт. Ошого байланыштуу вандализмдин изилденүүсүнүн жана ошондой эле бул социалдык феномендин коомдук байланыштырынын тийиштүү социалдык көйгөйлөрүнүн изилденүүсүнүн маанилүүлүгү аныкталат.

Мындан сырткары коомдук мамилелердин кылмыш-жаза-укуктук

жана социалдык коргоонун объектиси катары баалуулук мүнөздөрүн талдоо талап кылынат. Ошону менен бирге, вандализмге таасирин тийгизген негативдик социалдык көрүнүштөр комплексинде каралуусу милдеттүү. Бул жерде анын социалдык шарттары жана социалдык кесепеттерине өзгөчө көңүлгө татыйт. Вандализм жасаган адамдар дайыма коомдон көз каранды жана ага жана башка адамдарга өзүнүн таасирин тийгизет.

Экономикалык мамилелер, жашоонун материалдык шарттары коомдук жашоонун базиси катары алдыңкы орунду ээлейт, анткени жаңы рыноктук мамилелер өлкөдө болгон экономикалык реформалар менен тыгыз байланышта. Адамдардын жашоосунун бул фактор менен тыгыз байланышта болгондугуна карабастан, кылмыштардын коомдун экономикалык базисинен түздөн түз чыгарылуусу жеңилдетүү катары кабыл алынуусу керек.

Бир жактан кылмыштар менен, экинчи жагынан материалдык жашоонун, адамдардын ишмердүүлүгүнүн шарттарынын ортосунда инсандар арасындагы мамилелерди өткөөл болгон маанилүү чөйрөсү орун алып, алардын эске алынуусусуз мыйзамченемдүү аракеттердин, анын ичинде кылмыштуу иштердин, негиздүүлүгүн аныктоо кыйынчылыктарды жаратат. Дал ушул өзгөртүлгөн мамилелердин тамырында инсанга каршы кылмыштардын көпчүлүк бөлүгү аткарылат.

Мындай кылмыштар социалдык өз ара байланыштардын системасында каралганда бул шарттын жок болгон учурунда кылмыштын жок болуусу аныкталган жана бардык кылмыштарга алардын жасалуусунун мотивдерине жана ыкмаларына карабастан жайылган кылмыш-жазалуу аракеттердин коомдук мамилесинин изилденүү талабы маңыздуу жана милдеттүү шартты түзөт.

Коомдун кылмыштуулукка каршылык көрсөтүүсү экономикадагы криминалдык көрүнүштөрдүн социалдык кемчиликтерди жараткан учурунда өзгөчө байкалат. Кылмыштуулуктун социалдык-экономикалык

тамырлары, анын коомдук булактары дал ушул жерде жайгашкан. Ошону менен бирге кылмыштуулуктун негизги таянычы – экономикадагы криминалдык көрүнүштөр менен жана активдүү өнүгүп келе жаткан маргиналдашуу процесстери менен шартталган социалдык деформация. Мындай деформация коомдун өнүгүүсүндө негативдик мамилелер, анын ичинде криминалдык белгилер, ашып кеткенде пайда болот.

Вандалдык аракеттердин коомдун жашоосундагы көрүнүш катары ордун аныктоо менен алардын коомдук көйгөй катары кызмат кылгандыгын белгилеп кетүү зарыл. Вандализмди изилдөөнүн ыкмасы анын өнүгүү, өзгөрүү процесстерин коомдук мамилелердин жана тийиштүү карама каршылыктардын контекстинде орун алган социалдык өзгөрүүлөргө болгон анын жообу катары формаларын үйрөнүүнү түшүндүрөт.

Социалдык шарттар өзгөрүлгөндө, вандализм актылары да өзгөрүп, коомдун өнүгүүсүнүн тийиштүү шарттарына ылайыктуу анын сапаттуу жана башка көрсөткүчтөрү да өзгөрүүгө дуушар болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Ошону менен бирге ар бир кылмыш вандализм сыяктуу өзүнүн өнүгүүсүнүн логикасына ээ.

Вандализм криминологияда укуктук тартиптин чөйрөсүндө коомдук мамилелерге маанилүү коркунучтардын бири катары каралат. Дал ушул менен вандализмди алдын алуу концепциясы тыгыз байланышта болуп, өзүнүн тийиштүү өнүгүүсүнө ээ болуусу абзел, анткени имараттарды, курулуштарды жана жалпысынан коомдук тартипке бузуу аракеттерин жасоонун коркунучунун контекстинде интерпретацияланат. Анын өнүгүүсү тийиштүү теоретикалык иштелмелердин зарылдыгы, күнүгө өсүүчү практиканын керектөөсү менен тыгыз байланышта.

Вандализмди алдын алуунун натыйжалуулугун көтөрүү коомдук тартиптин күчтүү корголуусу жана кылмыштык кол салуунун бул түрүнөн коомдук жайларда мүлктүн корголуусу менен байланышта болгондугу бүгүн бизге айкын көрүнүп турат.

Биз жасаган изилдөө вандализмдин белгилери чектеш кылмыштык аракеттердин белгилери менен болгон окшоштуктары анын квалификациялануусунда белгилүү кыйынчылыктарды жана баш аламандыктарды чакырып, мүмкүн болгон катачылыктарды жок кылуу максатында вандалдык аракеттерди башкаларынан чектөөнү жүргүзүү үчүн бул белгилерди аныктап, аларды көрсөтүүнүн зарылдыгы пайда болду. Укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин сурамжылануусу вандализмдин башка кылмыштардан бөлүүчү критерийлерин түшүнүүдөгү так критерийлердин жетишсиздигине байланыштуу вандализм менен байланышкан аракеттерди квалификациялоодо белгилүү кыйынчылыктарга кездешкендигин көрсөтүп, респонденттердин суралгандыгынын жыйынтыктары тастыктап, ага ылайык суралгандардын отуз пайызына жакыны вандалдык аракеттердин башка чектеш коомдук кооптуу аракеттерден бөлүүдөгү кыйынчылыктарды белгилеген.

Укук колдонуучунун алдында пайда болгон биринчи суроону күнөөлүү адамдын аракеттерин квалификациялоого мыйзамдын туура тандалган нормасынын аныкталуу, башкача айтканда туура квалификациялоо суроосу түзгөндүгүн көрсөтүү керек. Ал эми анын кесепетинен мыйзам менен каралган жазаны туура аныктоого шарт түзөт. Бул учурда коомдук кооптуу аракетти жетиштүү түрдө так квалификациялоо адилеттүү жазанын гаранты катары кызмат кылат. Ошондуктан, кылмыштуу аракеттерди туура квалификациялоо максатында окшош белгилерге ээ болгон кылмыштардын ортосундагы чектердин аткарылуусу негизги маселени түзгөн окшош жана чектеш кылмыштардын составдарынын чектөө зарылдыгын ишке ашыруу керек.

2019-жылдын январь айынан тартып Жоруктар жөнүндө жаңы кодекс[53] күчүнө киргендигин эске алуу менен кылмыш-жаза кодексинен вандализм составы жоруктар мыйзамына которулган, ошондуктан салыштырууда 1997-жылдагы КЖКнын анализденип жаткан составына [79] жана параллелдүү түрдө 2017-жылдагы жаңы КЖКга [54]

кайрылабыз. Салыштыруунун алдынан вандализм үчүн жоопкерчилик Жоруктар тууралуу кодексте 120-беренеде жөнгө салынып, ага ылайык мамлекет тарабынан корголуучу тарыхый, маданий эстеликти же болбосо табигый объектти коомдук адеп-ахлакка доо кетирген жазуулар, сүрөттөр же башка ыкма менен булгоо, буга тете эле транспортто же башка коомдук жерлерде мүлктү бузуу үчүн жоопкерчилик ишке ашуусун эске салуу зарыл [53].

КЖКнын (1997-жылдагы) 235-беренеси имараттарга же башка курулуш жайларга коомдук адеп-ахлакка одоно шек келтирген уят сөздөрдү жазуу, коомдук транспорттогу же башка коомдук жайлардагы мүлктү бүлүндүрүү үчүн жоопкерчиликти камтып кеткен.

Ошентип Жорук жөнүндө кодекстин 120-беренеси менен каралган вандализмдин предмет 1997-жылдагы кылмыш-жаза кодексинин тийиштүү предметине караганда маңыздуу жана имараттарды же башка курулуш жайларды, коомдук транспортту же башка коомдук жайларды камтыйт.

Биздин көз карашыбыз боюнча кылмыштардын составынын конструкциясы боюнча коомдук транспортто жана башка коомдук жайларда мүлктү бузуу түрүнө вандализмге жакын болгон составды бирөөнүн мүлкүн бузуу менен коштолгон бейбаштык түздү. Өздөрүнүн белгилери боюнча бул кылмыштын түрлөрү негизги түздөн түз объектиси боюнча бири бирине туура келип, алардын кылмыштык аракеттери күнөөнүн тикелей ниетинин формасы, вандализмдин жана бейбаштыктын мотивдерин бейбаштык себептер жана ошондой эле адамдардын белгилүү социалдык топторуна болгон жек көрүүчүлүгү же душмандыгы эсептелет.

Коомго сыйлабоо бейбаштын аракеттеринде учурга дуушар болгон күнөөлүү адамдын бейбаштык көрүнүштөрүнөн жабыркагандардын, башкача айтканда башка адамдардын укуктарына жана эркиндигине кол салган коомдук кооптуу аракеттери менен түшүндүрүлөт. Ошону менен бирге бейбаштык аракеттер коомдук мүнөзгө ээ болуп, коомдук тартиптик

коргоо чөйрөсүндөгү мамилелерге каршы багытталуусу абзел. Бул бейбаштыктын милдеттүү түрдө коомдук жайларда, көп адамдардын чогулган орундарда жасалуусун түшүндүрбөйт. Ал бир адамга каршы болуусу жана күбөлөрдүн болбоосу да мүмкүн.

Күнөөлүү адамдын кылмыштын аткарылуу жагдайларына, коомдук тартиптин бузуу механизминде анын ордун аныктоодогу мамилеси маанилүү. Буга чейин айтылгандай бейбаштыктын объективдүү жагы зомбулукту колдонуу же аны колдонуу коркунучу же бирөөнүн мүлкүн бузуу менен коштолгон коомдук ченемдерди орой бузууну камтыйт.

Вандализмди жасоодо эреже катары элге жалпылык абалы жок, же күнөөнүн ниетин камтыбайт. Изилденип жаткан составдын объектилик жагынын белгисин кароодо, биз вандализмдин кор кылуу, бузуу формаларынын көп бөлүгү башка адамдар жок болгон учурларда кечки же түнкү сааттарда (89% жакын учурларда) жасаганын белгиледик.

Кордоого тарыхтын, маданияттын же жаратылыш объектилеринин эстеликтери, ал эми бузууга болсо коомдук транспорттор же башка коомдук жерлердеги мүлктөр дуушар болушат. Ошондуктан вандализмдеги кол салуулар өзгөчө механизмдеги жасалган деп мындай мүнөздөлөт: жыйынтыгында мүлктөргө болгон таасири пайда алып келүүчү сатып алуучулардын коэффициентинин түшүп кетүүсү түрүндөгү өзгөрбөгөн натыйжаларды алып келет. Ошого байланыштуу көрсөтүлгөн укук бузуулардын күнөлүүнүн кыймыл аракетинин аныктоочу критерийи мүлктөрдүн мамилесине тийгизген зыяны болуп эсептелинет.

Мүлктөрдү бузуу түрүндөгү кылмыш жосундарынын предмети коомдук транспорттордогу же башка коомдук жерлердеги мүлктөр, ал эми бейбаштыктын предмети башка бирөөнүн мүлкү болуп саналат. Көрсөтүлгөн кол салуу түрүндөгү предметтер маданий, эстетикалык, тарбиялоочу же тарыхый баалуулук өзгөчөлүгүнө ээ болбоосу мүмкүн жана анын башкы багышталгандыгы – белгилүү фунцияларды аткарууда. Тигил же бул учурларда да башка бирөөнүн мүлкү таасирге дуушар болуп,

башкача айтканда күнөлүүгө тийиш эмес нерселер. Вандализм тарыхтын, маданияттын же жаратылыш объектилеринин эстеликтери кордоо, коомдук транспорттор же башка коомдук жерлердеги мүлктөрдү бузуу жолу менен гана жасалат.

Бейбаштыктын жана вандализмдин составын коомдук кооптуу кыймыл аракетинин узактуулугун жана интенсивдүүлүгүн камтыган, жасалган зыяндын жыйынтыгында коомго келтирген натыйжалардын көлөмүнүн даражасына карата айырмалоо керек.

Жалпысынын вандализм жана бейбаштык үчүн мейкиндик болуп саналат, башкача айтканда кылмыш жасоо жерлери болуп коомдук жерлер эсептелинет. Ошону менен бирге кылмыш жасоо ыкмалары өздөрүнүн составы менен айырмаланат. Вандализм бир гана имараттарды жана башка курулуштарды кор кылуу, коомдук транспорттордо же башка коомдук жерлерде мүлктөрдү бузуу жолу менен жасалат. Бейбаштык кыймыл аракетин жасоодо курал жарак же мындай түрдөгү колдонула турган предметтер колдонулат.

Мындан сырткары вандализмди жана бейбаштыкты жасоодо мүлктөргө зыян келтирүү менен бирге, субъект мүлк ээсине да зыян келтирүүгө аракет кылат. Бирок анын кыймыл аракети өзүнүн барктуулугун демонстрациялоо боюнча каалоосун, жалпы кабыл алынган эрежелерге урматсыздык, айланасындагыларга оройлук көрсөтүүсүн жүйөлөйт. Башка сөз менен айтканда мындай кыймыл аракеттер бейбаштык ниети менен жасалат.

Вандализмди жасоодо бир гана коомдук тартип бузулбоодо, аны менен бирге мүлккө да зыян келтирилүүдө. Ошого байланыштуу, вандализм жана бейбаштыктын кошумча объектилери боюнча да чектөөлөрдү киргизүү керек. Мындай объектилер вандализмде менчик ээси жана коомдук адеп ахлак, ал эми хулиганчылыкта адамдын ден-соолугу, абийири жана кадыр-баркы эсептелинет. Вандализм үчүн

кошумча объектилер түздөн түз мүнөзгө ээ болуп, бейбаштык үчүн факультативдүү мүнөзүн көрсөтөт.

Айтылган нерселер, кол салуудан анализденип жаткан укук бузуулар окшош механизмдүү материалдык дүйнөсүндөгү объектилер менен башкы образы менен өзгөчө мотивдүү асоциалдык кыймыл аракети менен айырмаланып жыйынтыктоого мүмкүнчүлүк берет[111, 122б.].

Жогоруда көрсөтүлгөн жыйынтыктоого негиз берип, вандализмдин мааниси, ошондой эле бейбаштыкта мүлктөрдү бузуу объектиси болуп негизги түздөн түз көрсөтүлгөн мындай кыймыл аракеттер мүлктүк мамилелер деп саналат.

Вандализмде адептүүлүк мамилелерине зыян тийгизилүүсүнүн мүмкүн экендигин белгилеп кетүү зарыл, ошондуктан алар негизги объектиге (коомдук тартипке) кошумча катары кабыл алынуусу мүмкүн. Ошол эле учурда ээнбаштыкта кандайдыр бир мүлккө зыянт тийгизүү боюнча аракеттер менен коштолгон коомдук тартипке тийгизилген зыян үчүн жоопкерчиликке тартылат. Ошого байланыштуу коомдук тартип жана коомдук адептүүлүк бейбаштыктын кошумча объектиси болуп көрсөтүлөт.

Биздин көз карашыбыз боюнча, коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузууну бейбаштыктан чектөө үчүн бул аракеттердин субъективдик жагын мүнөздөгү белгилердин салыштырмалуу анализин жүргүзүү чоң мааниге ээ. Алардын экөөн тең жасалуусу – коомго, адептүүлүктүн талаптарына сыйлабоосун көрсөтүүнүн ыкмасы, ал эми күнөөлүүнүн аракеттери айланадагыларга чакыруу болгон учурда бул кылмыш өзүн башкаларга каршы коюу, аларга орой мамиле кылуу каалоосу менен шартталат.

Субъект жалпы чектердин ичинде өзүнүн аракеттеринин маанисин, айланасында орун алган жагдайларды (публикалык же андай эместигин) түшүнөт, ошондуктан анын аң сезиминде анын аракеттеринин коомдук кооптуулугу тууралуу көз караш орун алат. Укук бузуучу өзүнүн белгилүү мүлктү бузуу түрүндөгүаракеттеринин коомдук кооптуу кесепеттерин

жана анын тийгизген зыянын алдын ала көрөт. Эки учурда тең күнөөлүүлөр каалаган, умтулган кесепеттердин болуусуна аракет кылышат. Ошого байланыштуу бейбаштык жана вандализм жалгыз гана тикелей ниетте жасалат.

Бул укук бузууларга бейбаштик мотивдер мүнөздүү болуп, алар айланасындагылардын көз карашы боюнча ачык эле негизсиз болуп саналат. Жеке жек көрүүчүлүк мамилелер менен көрсөтүлгөн мотивде мүлккө кол салууну КЖКнын 266-беренеси боюнча квалификациялоого мүмкүн эмес, анткени күнөөлүү конкреттүү кишиге анын менчигине таасирдөө аркылуу зыян тийгизүүгө умтулат.

Кызгануу, тарынуу, өч алуу сыяктуу күнөөлүүнүн ою боюнча адилеттүү биринчи пайда болгон сезимдер коомдук көз карашка чакырык көрсөтүү, адептүүлүк нормаларын сыйлабоо ниетине алйнган учурлар бөтөнчө шарттарга кирет.

Чектөөлөрдү жасоодо коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу менен бейбаштыктын ортосундагы өзгөчөлүктөр ниеттин багытында орун алып, бул составдардын калган элементтерин аныктайт. Ошонун себебинен вандализмди жана бейбаштыкты чектөөдө субъективдик жактан кол салуунун объективдүү шарттарын так изилдөө маанилүү жана анын негизинде адамдын кандай жагдайларын билгендигин же түшүнгөндүгүн, ошол моментте эмнеге умтулгандыгын аныктоо абзел.

Коомдук тартипти бузуу ниетине ээ болуп, субъект ачык аракеттерди жасап, өзүнө көңүлдү бөлдүрүп, конфликттин пайда болуусуна дуушар кылат. Бул учурда күнөөлүү аталган жагдайларды түшүнөт жана ойлогон максатына жетүүгө умтулат. Адам мүлккө кол салуу менен жашыруун түрдө күбөлөрдүн жок болгондугун билет жана анын жасаган кылмышынын кесепеттерин белгилүү бир убакыт өткөндөн соң адамдардын байкоосун каалайт.

Коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу

түрүндөгү кылмыштык кол салуу жана майда бейбаштык көпчүлүк учурларда күнөөлүүдө белгилүү, ойлонулган, логикалык жактан негизделген жана пайдалуу максаттын жок болгондугу аталган составдарды бириктирет.

Көп учурда мындай аракеттер максатсыз, маанисиз көрүнүш катары мүнөздөлөт. Максаттын негизделбегендигине карабастан ал толук түрдө так багытка ээ – коомго чакырык жасоо. Тигил жана бул учурларда адам бир эле нерсеге умтулат – түрдүү ыкма менен ишке ашкан деструктивдик аракеттер аркылуу өзүн көрсөтүү. Мүлктү жашыруун бузууда адам коомдогу өзүн алып жүрүү эрежелерин бузуп, коомго, цивилизацияга чакырыкты «тымызын» жасоого умтулуп, коомдук тартипти бузуу менен коштолгон ачык кол салууда ал айлансындагы адамдардын тынчтыгын бузуу үчүн конфликттин пайда болуусун атайын ишке ашырат. Анализделип жаткан нормалардын максаты боюнча айырмачылыктарды акыркы жобо аныктайт.

Имараттарды же башка курулуштарды кордоо түрүндөгү кылмыштык кол салууну уят сөздөр менен коштолгон бейбаштыктан айырмалоодо өзгөчө кыйынчылыктар жок. Тагыраак айтканда, кордоо катары имараттарда же курулуштарда уяттуу жазылмаларды, адамдын намысын жана адептүүлүгүн кордогон сөздөрдү жазуу жолу менен аткарылган аракеттер түшүндүрүлөт. Цензуралык эмес сөздөрдү айтуу түрүндөгү бейбаштык башка жарандардын катышуусунда коомдук жайларда сөгүнүү сөздөрүн айтуу, кыйкыруу менен мүнөздөлөт. Анын кесепетинен көрсөтүлгөн аракеттер биринчиден жасалуу жолу менен айырмаланат.

Мүлктү атайын ниетте жок кылуу жана зыянга учуратууну вандализм менен чектерин аныктоодо ошондой эле бул кылмыштардын составынын элементтеринин объективдик жана субъективдик белгилеринин өзгөчөлүктөрүнө көңүлдү бөлүү зарыл. Вандализмдин тектик объектиси болуп коомдук коопсуздук жана коомдук тартиптин

мазмунун түзгөн коомдук мамилелер эсептелип, тике объектисин коомдук тартип түзөт.

Биз жүргүзгөн изилдөөлөр 1997-жылда кабыл алынган КЖКнын, 2017-жылдагы Жоруктар жөнүндө кодекстин жана КЖКнын күчүнө кирген мезгилин өзүнө камтыйт. Буга чейин жогоруда белгиленгендей, талданып жаткан аракеттердин курамындагы орун алган өзгөчөлүктөрдү жана өзгөрүүлөрдү аныктоо максатында эки Кылмыш-жаза кодекстери жана Жоруктар жөнүндө кодекси боюнча параллелдүү түрдө салыштыруу жүргүзүү маанилүү кызыкчылыктарга ээ.

Вандализмди 1997-жылдагы КЖКнын 174-беренеси (Мүлктү атайылап жок кылуу же зыянга учуратуу) жана 1997-жылдагы КЖКнын 175-беренеси (Тарых жана маданият эстеликтерин, жаратылыш объекттерин атайылап жок кылуу же бузуу) менен каралган составдар менен салыштыруунун алдынан 2017-жылдагы Кыргызс Республикасынын КЖКсында аталган эки состав мыйзамчыгаруучу тарабынан 2017-жылдагы КЖКнын 210-беренесине (Бөтөн мүлктү жок кылуу же бузуу) бириктирилип, ага ылайык олуттуу зыян келтирген бөтөн мүлктү жок кылуу же бузуу, ошого тете мамлекеттин коргоосуна алынган тарыхый эстеликти же жаратылыш объекттин жок кылуу же бузуу үчүн жоопкерчилик камтылган [54]. Бул жагдай жогорудагына тастыктап, ошого байланыштуу жасалган анализдин актуалдуулугу аныкталат.

1997-жылдагы КЖКнын 174-беренесинде каралган кылмыш боюнча тектик объекти болуп мүлктүк мамилелери эсептелсе, тике түрүн – менчик түзөт. Эки учурда тең кылмышкердин аракеттери дайыма конкреттүү мүлккө каршы багытталгандыгы шексиз. Бирок жок кылуу же зыянга учуратуу белгилүү менчикке зыян тийгизүүнүн каражаты болуп эсептелет. Ал эми вандализм жасалган учурунда бардык эле мүлк бузулбайт жана коомдун көңүлү менен колдонгон же коомдук колдонууда болгон түрүнө гана тиешелүү болуп, алардын мындай абалы вандализмдин негизги багытталгандыгы коомдук тартипти бузгандыгы менен шартталат.

Ошону менен бирге, кордоого же бузууга дуушар болгон предметтер 1997-жылдагы КЖКнын 235-беренесинин диспозициясында мындай тикелей көрсөтүлгөн – алар имараттар же башка курулуштар, коомдук транспорттогу же башка коомдук жайлардагы мүлктөр. 1997-жылдагы КЖКнын 174-беренесинин диспозициясы бул кылмыштын жасалуусунда кылмыштык таасирдөөгө дуушар болгон предметтерди түздөн түз көрсөтүүсүн камтыбайт.

Каралып жаткан кылмыштарды алардын жасалуусунда мүлккө зыян тийгизүү фактысы бириктирет. Мүлккө кол салуу гана вандализм актында өзүнүн статусун аныктоо, көтөрүүнүн ыкмасы болуп, ал эми бирөөнүн мүлкүн атайылап жок кылуу же зыянга учуратууну жасоодо – кореттүү менчик ээсине зыян тийгизүүнүн каражаты болуп эсептелет.

Жалпыга колдонуу үчүн арналган транспортто же башка жайларда вандалдык аракеттерди окшош болгон, бирок менчикке кол салган аракеттерден чектөөнү аракеттердин эмнеге багытталгандыгынан, мындай аракеттердин себебинен, тийгизилген зыяндын өзгөчөлүктөрүнөн жана анын өлчөмүнөн жүргүзүү зарыл. Укуктук практиканын талдоосу боюнча вандализмдин жасалган учурундагы терс таасир катары мамлекеттик же муниципалдык менчикке тийгизилсе, мүлктү атайын жок кылуу же зыянга учуратуу менчиктин бардык түрүнө багытталган. Бирок ошону менен биргеликте курулуштарды кордогон учурда ал курулуш жеке менчик болуп эсептелген учурда бул кылмыш 1997-жылдагы КЖКнын 235-беренеси боюнча квалификацияланаусу абзел.

1997-жылдагы КЖКнын 235-беренеси менен жөнгө салынган мүлккө зыян тийгизүү түрүндөгү кол салуунун жана 1997-жылдагы КЖКнын 174-беренеси менен каралган кылмыштардын предметин бирөөнүн мүлкү түзөт. анализделип жаткан кылмыштарды квалификациялоо жана чектөө үчүн таасирдөөгө дуушар болгон мүлктүн менчишинин формасы маанилүү эмес.

Изилденип жаткан кылмыштардын составдарынын ортосундагы

айырмачылыктар материалдык дүйнөнүн объектисинин функционалдык максатында болуп, коомдук колдонууга арналган жана коомдук жайларда жайгашкан бузууга дуушар болгон предметтердин менчигинин таандыгына карабастан 1997-жылдагы КЖКнын 235-беренеси боюнча квалификациялоо абзел. Ал эми кеңири колдонууга арналбаган жеке менчиктеги мүлктү анын жайгашуусуна карабастан 1997-жылдагы КЖКнын 174-берене боюнча квалификацияланат.

Ошондой эле объективдик жагын мүнөздөгөн белгилер боюнча изилденип жаткан кылмыштардын составдары айырмаланат. Мүлктүн бузулуусу түрүндөгү кылмыштык аракеттердин объективдүү жагы мыйзамчыгаруучу тарабынан башка терминологияны колдонуусуна карабастан мүлктү жок кылуу же зыянга учуратуу составына жакын болуп эсептелет. 1997-жылдагы КЖКнын 235-беренесинин диспозициясында мүлктүн бүлүндүрүүсү көрсөтүлсө, 1997-жылдагы КЖКнын 174-беренесинде – анын жок кылынуусу же зыянга учуроосу көрсөтүлүп, биздин оюбуз боюнча жок кылуунун түрүн түзөт.

Орчундуу зыянды тийгизүү вандализмдин составынын диспозициясынын милдеттүү белгиси катары каралган эмес. Ошондуктан мындай кесепеттердин орун алуусу коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу түрүндөгү кол салуу жыйынтыгында бул аракеттердин мүлктү жок кылуу же зыянга учуратуу үчүн кошумча квалификациялоо суроосунун чечилүүсүнө таасирин тийгизет. Анткени 1997-жылдагы КЖКнын 174 жана 235-беренелери боюнча квалификациялоо үчүн белгилүү материалдык зыяндын тийгизилүүсү түрүндөгү кесепеттердин бар болуусун талап кылат жана эки анализденип жаткан кылмыштын составдары конструкциясы боюнча материалдык болуп эсептелет.

Кылмыштын жасалуусунун ордун мүнөздөгөн объективдүү жактын белгиси мүлктү жок кылуу түрүндөгү кол салууну квалификациялоо үчүн милдеттүү. Баарына белгилүү болгондой вандализм учурунда болсо

коомдук транспортто же башка коомдук жайлардагы мүлк ошондой белги болуп саналат. Коомдук тартип зыян тарткан эмес, адамдын аракеттеринде мүлктү жок кылууга болгон багытталгандык орун алган учурларда кеп башка объекти жөнүндө болуусу мүмкүн. Бул түзүм үчүн милдеттүү белги катары биз алган маалыматтарга ылайык анын жасалуу жайы кабыл алынбагандыгын белгилеп кетүү зарыл.

Белгилериндеги мүнөздүү айырмачылыгын субъективдик жагын кылдаттык менен бөлүүдө аныктаса болот. Бирөөнүн мүлкүн атайын жок кылууну же зыянга учуратууну жасоо менен күнөөлүү анын аракеттери менен кандай зыян тийерин билет, бирок ошону менен бирге анын кесепеттеринин кайрылбагандыгын гана эмес, анын орчундуу зыян тийгизилеринин мүмкүнчүлүгүн да сезет.

Адамдын зыяндын маанилүү эместиги тууралуу ката божомолу түрүндөгү баалуулук белгисине көрсөтүү туура эмес, анткени ал аракеттердин кооптуулук даражасына таасирин тийгизбейт жана аны эч бир жагдайларда азайтпайт.

Ошону менен биргеликте, кыйыр ниетте эрктик мааниге ээ болгон түзүмү адамдын изилденип жаткан кооптук аракеттерди ишке ашырып, мыйзамда конкретүү көрсөтүлгөн коомдук кооптуу кесепеттеринин болуусун каалабоосу мүмкүн, бирок алардын болуусун мүмкүн экендиги менен макул же аларга кош көңүл мамиле кылгандыгы менен мүнөздөлөт. Бирөөнүн мүлкүн атайын жок кылуу же зыянга учуратуу түрүндөгү кылмыштуу кол салуу орчундуу зыян тийгизип, тикелей жана кыйыр ниетте жасалуусу мүмкүн[112, 39б.].

Коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузууну жасоодо (1997-жылдагы КЖКнын 235-беренеси) күнөөлүү өзүнүн аракеттеринин мүнөзүн түшүнөт жана мүлктүн колдонуучулук пайдалуулугунун коэффициентинин жоголуусунун болбой тургандыгын алдын ала көрө билет. Ошону менен бирге, күнөөлүү көрсөтүлгөн кесепеттердин орун алуусунун мүмкүнчүлүгүн көрө албайт, анткени

мүлктүк зыян тийгизүү түрүндөгү коомдук кооптуу кесепеттердин болуусунун ыктымалдыгынын даражасы күнөөлүү үчүн өтө жогору.

Жансыз предметтерге таасирдөө келип жаткан зыяндын сапаттуу жагын аныктайт, ошондуктан адам мүлктүн белгилүү сапаттарынын жоголуусунун сөзсүз болгондугун сезет жана анын натыйжасы кылмыштын объективдик жагын аткаруу учурунда түздөн түз көрүнөт. Күнөөлүү адам өзүнүн каалоолорун ишке ашырып, жыйынтыктын жогорку даражада болуусуна карабастан түшүнүп турган керектүү аракеттерин аткарууга бардык чараларын көрүп, белгилүү кылмыштык жыйынтыкты алып келет.

Күнөөлүү адам кылмыштык жыйынтыкка кош көңүл мамиле кылуусу мүмкүн, бирок, биздин оюбуз боюнча, мүлктү бузуунун фактынын өзүнө эмес, анын айланадагыларга кандай таасирин тийгизүүсүнө кош көңүл мамиле кылат. Коомдук транспортто же башка коомдук жайларда мүлктү бузуу түрүндө кылмыштык кол салуу жалгыз гана тикелей ниетте жасалуусун жогоруда айтылган тастыктайт.

Бизге белгилүү болгондой, аракеттердин мотивин жана максаттарын мүнөздөгөн белгилер боюнча 1997-жылдагы КЖКнын 174 жана 235-беренелер боюнча чектөөлөрдү жүргүзүү маанилүү. 1997-жылдагы КЖКнын 235-беренеси боюнча каралган кылмыштын субъектиси болуп 14 жашка чыккан киши (Жоруктар жөнүндө кодекстин 120-беренеси боюнча – 16 жаш), ал эми КЖКнын 174-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык жасалган кылмыштар үчүн – 16 жашка чыккан, ал эми КЖКнын 174-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык – 14 жашка чыккан (2017-жылдагы КЖКнын 210-березенин 1-бөлүгү боюнча – 16 жашка чыккан, ошол эле березенин экинчи бөлүгү боюнча – 14 жашка чыккан) киши эсептелет. Бул учурда менчик ээсине орчундуу зыян тийгизген бөтөн мүлккө зыяндын максатка ылайыктуу тийгизген он беш жаштагы балага кылмыш-жаза иликтөөсүн токтотуу логикалык эмес, анткени мүлккө болгон кол салуу эч кандай негизделген жан пайдалуу болгон максатты күнөөлүү көздөбөйт. Ошого

байланыштуу, Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодексинин 120-беренесинде вандализмди жасоого кылмыш-жаза жоопкерчилигин 16 жаштан баштап аныктоо туура болуп эсептелет.

Вандализм составы тарых жана маданият эстеликтерин, жаратылыш объекттерин атайылап жок кылуу же бузуу жана өлгөн адамдын денесин жана алар көмүлгөн жерди мазактоо үчүн жоопкерчиликти жөнгө салган кылмыштардын белгилери менен окшоштуктарга ээ. Жасалган изилдөөнүн жыйынтыктары бул кылмыштардын составдарын квалификациялоодо жана чектөөдө практикалык бөлүктөрдүн кызматкерлери тарабынан эч кандай кыйынчылыктар кездешпегендигин тастыктады.

1997-жылдагы КЖКнын 263-беренеси (Өлгөн адамдын денесин жана алар көмүлгөн жерди мазактоо) менен каралган кылмыштын составы Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодексине көчүп, орун алды. КРнын Жоруктар жөнүндө кодексинин 131-беренеси боюнча (Өлгөн адамдын денесин жана анын мүрзөсүн мазактоо) үчүн жоопкерчиликке тартылат [53]. 1997-жылдагы КЖКнын 175 жана 263-беренелери боюнча каралган кылмыштардын составдары, биздин көз карашыбыз боюнча, объективдик жана субъективдик белгилердин окшоштугу менен түшүндүрүлгөн вандализмдин составына атайын болуп эсептелгендигин белгилеп кетүү зарыл.

Имараттарды же башка курулуштарды кордоо түрүндөгү кылмыштык кол салуунун объектисин коомдук тартип, ал эми 1997-жылдагы КЖКнын 175-беренеси боюнча – менчик мамилелери, 1997-жылдагы КЖКнын 263-беренеси боюнча коомдук адептүүлүк түзөт. Ошону менен бирге, бул объектинин кылмыштардын ар бир түрүнө өзүнүн өзгөчөлүктөрүнүн болондугун белгилеп кетүү керек. Кордоо түрүндөгү кылмыштарды жасоодо көп даражада эстетика сезимдерине, ар бир адамдын намысына сый мамиле кылуу, ар бир адамдын сулуулукка жана гармонияга, белгилүү предметтерде камтылган адамдык эмгекке

умтулуу чөйрөсүндө коомдук адептүүлүктүн нормаларына тиешесин тийгизет.

Маданий жана тарыхый мурас жана ошондой эле жаратылыштын өзгөчө манилүү жана баалуу объектилеринин кол тийбестиги 1997-жылдагы КЖКнын 175-беренеси менен коргоого алынып, ал эми өлгөнлөрдүн эстеликтерине жана алардын көмүлгөн жайына сый мамиле кылуунун камсыздалуусу 1997-жылдагы 263-берене менен сакталат. Жогорудагынын натыйжасында көрүлгөндөй, анализделип жаткан нормалардын ортосундагы негизги өзгөчөлүктөр жогоруда көрсөтүлгөн составдарда так көрсөтүлгөн кол салуунун предметтеринин айырмачылыктарында.

Вандализмдин составында кордоо түрүндөгү кылмыштык кол салуунун предметин имараттар, башка курулуштар, ал эми мүлктү бузуунун предметин коомдук транспорттогу жана башка коомдук жайлардагы мүлк түзөт. Тарых жана маданият эстеликтерин, жаратылыш объекттерин атайылап жок кылуу же бузуунун предметин тарых жана маданият эстеликтери, жаратылыш комплекстери, мамлекет тарабынан коргоого алынган объектилер жана ошондой эле тарыхый же маданиц баалуулукка ээ болгон предметтер же документтер түзөт.

Практикалык мааниге имараттарды же башка курулуштарды кордоо түрүндөгү кол салуу менен тарыхтын жана маданияттын эстеликтерин жок кылууну түшүндүргөн кылмыштык аракеттердин ортосунда салыштырмалуу анализ ээ. Ошону менен бирге, корголууга алынган эстеликтер кылмыштын составында болуп, жалпы түрдө зодчествонун чыгармасы катары көрсөтүлсө, анда алар имарат болуп эсептелип, башка бардык скульптуралык курулуш – башка курулуш деп эсептелип, ошол эле учурда бул эстеликтер башка коомдук жайлардагы мүлккө кирбейт.

Буга чейин белгиленгендей, ыйгарым органдардын чечими менен мамлекет тараптан корголуусу үчүн атайын реестрге киргизилген тарыхый же маданий баалуулукка ээ болгон эстеликтер өзгөчө статуска ээ. Ошого

байланыштуу 1997-жылдагы КЖКнын 235 жана 175-беренелери менен каралган кылмыштардын ортосундагы айырмачылыктар мындай болуп байкалат: биринчи учурда таасирдөө жөнөкөй имараттарга жана курулуштарга багытталса, экинчисинде – өзгөчө статуска ээ болгон имараттарга жана курулуштарга каршы аракеттелет.

Ошентип, 1997-жылдагы КЖКнын 235-беренеси боюнча мамлекеттин коргоосунда болбогон жана тарыхый же маданий баалуулукту түзбөгөн эстеликти кордоону квалификациялоого болот. Тарых же маданият эстеликтерине аларды кордоо түрүндө кол салууга кылмыш-жаза-укуктук баа берүүдө белгилүү кыйынчылыктар жаратылууда. 1997-жылдагы КЖКнын 175-беренеси боюнча мамлекет тарабынан корголгон объектилерди жок кылуу же зыянга учуратуу үчүн жоопкерчилик каралып, ал эми кордоо зыянга учуратуунун бир түрүн түзөт, анткени мындай аракеттердин жыйынтыгында эстеликтердин эстетикалык кебетеси бузулуп, бүтүндүгү сакталат. Ошондуктан бул учурда вандализм үчүн күнөөлүүнү жоопкерчиликке кордоо эстеликтин бузулуусуна алып келбеген учурда тартууга болбойт[113, 594 б.].

Бул учурга тиешелүү бир катар авторлор маданий баалуулуктар вандализмдин предмети боло алгандыгын билдирип, кордоонун чегин кол салуунун натыйжасында бузулбаган зодчествонун чыгармасы менен токтотот[114, 179б.].

Ар бир эстелик жалпы түрдө имаратты же курулушту түзөт жана ошол себептен мындай аракеттерди вандализмдин составы менен квалификациялоо эч кандай негизге ээ эмес, анткени 1997-жылдагы КЖКнын 175-беренеси (2017-жылдагы КЖКнын 210-беренеси атайын норма болуп эсептелип, кол салуудан өзгөчө предметти коргойт. Имараттарды жана башка курулуштарды кордоо түрүндөгү кол салуу конструкциясы боюнча кылмыштын формалдуу составын түзөт.

Тарыхтын жана маданияттын эстеликтерин жок кылуу же зыянга учуратуунун составы конструкциясы боюнча материалдык, анткени 1997-

жылдагы КЖКнын 175-беренесинин диспозициясына ылайык көрсөтүлгөн аракеттерди жасагандыгы үчүн күнөөлүүнү жоопкерчиликке тартуу үчүн эстеликтин физикалык сапаттарын кемиткен түрүндөгү кесепеттердин орун алуусу талап кылынат.

Анализденип жаткан кылмыштардын составдарын алардын жасалган жайы, орду боюнча чектөөдө имараттарды же башка курулуштарды кордоо түрүндөгү кол салууга анын коомдук жайларда жасалуусу мүнөздүү болсо, ал эми тарыхтын жана маданияттын эстеликтерин, жаратылыштын объектилерин атайын жок кылуу же зыянга учуратуу үчүн бул белги эч кандай мааниге ээ эмес. Анализделип жаткан кылмыштардын составынын субъективдик жагы боюнча атайын ниеттеги күнөөнүн формасы менен мүнөздөлөт.

Ошону менен бирге, 1997-жылдагы КЖКнын 175-беренеси боюнча күнөөнүн ниети тике, 1997-жылдагы КЖКнын 135-беренеси боюнча күнөө тике жана кыйыр түргө ээ болот. Вандализм учурунда кылмыштардын мотивдери бейбаштыкта болуп, улуттук, диний, саясий терсаяктык кылуу менен байланышса, тарыхтын жана маданияттын эстеликтерине кол салууда күнөөлүүнүн ниети эстеликтин кандайдыр-бир элементин уурдоого багытталган пайда көздөө мотивдери менен шартталуусу мүмкүн.

Ошентип, жогоруда айтылгандын негизинде тарыхтын жана маданияттын, жаратылыш объектилерин жок кылуу же зыянга учуратуу менен өлгөн адамдын денесин жана алар көмүлгөн жерди мазактоонун ортосундагы чектөө жүргүзүүдө экинчи нормада кол салуунун предмети жетиштүү түрдө так аныкталып, буларды түзөт: өлгөн адамдын денеси, көмүлүү жайлары, мүрзө үстүндөгү курулуштар же өлгөндөрдү көмүү менен байланышкан церемониясын өткөрүү үчүн жана өлгөндөрдү эскерүү үчүн арналган мүрзө имараттары. Ошондуктан кол салуунун предмети боюнча бул нормаларды бөлүүдө өзгөчө кыйынчылыктар жок, анткени кол салуунун предмети күнөөлүүнүн аракеттеринин

квалификациясына таасирин тийгизгендигине байланыштуу анализделип жаткан кылмыштардын составы боюнча объективдик жактан, биздин көз карашыбыз боюнча, чектөө маанисиз болуп эсептелет.

Өлгөн адамдын денесин жана алар көмүлгөн жерди мазактоонун составы боюнча кылмыштын жасалуу ордун аныктоо боюнча өзгөчө кыйынчылыктар жок болуп саналат. Кылмыштын бул составы конструкциясы боюнча формалдык-материалдык жана нормада көрсөтүлгөн предметтерди жок кылуу же зыянга учуратуу боюнча аракеттер белгилүү зыянды тийгизүү түрүндөгү кесепеттердин орун алуу моментинен тартып бүттү деп эсептелип, башка аракеттер алардын аткарылган убактысынан бүттү деп саналат.

Өлгөн адамдын денесин жана алар көмүлгөн жерди мазактоо субъективдик жагынан жалгыз гана тике ниеттеги күнөө менен мүнөздөлөт. Ошону менен бирге бул коомдук кооптуу аракеттердин мотивдери бейбаштык болуп, улуттук, диний, саясий селсаяктык жана башкалар менен шартталат. Бул жерде тарыныч, өч алуу жана ошондой эле пайданы көздөгөн мотивдер болгон жеке мотивдер жокко чыгарылбайт.

1997-жылдагы КЖКнын 283-беренеси «Транспорт каражаттарын же жол катнашын жараксыз абалга келтирүү» (2017-жылдагы КЖКнын 299-беренеси) менен каралган кылмыштан коомдук транспорттогу мүлктү бузуу түрүндөгү кол салуудан чектөөдө биринчинин объектисин жол кыймылынын жана транспорт каражаттарынын эксплуатациясынын коопсуздугу түзгөндүгүн эске алуу керек.

Бул составдын милдеттүү белгиси – транспорт каражатынын бузулуусунун натыйжасында адамдын ден-соолугуна оор жаракат тийгизүү түрүндөгү же ири зыянды тийгизүү түрүндөгү кесепеттердин орун алуусу (2017-жылдагы КЖКнын 299-беренеси боюнча ден соолукка оор жаракаттын тийгизилүүсү). Анткени бул кылмыш атайын ниетте жасалат жана күнөөлүү өзүнүн аракеттеринин кесепеттерине жеңил

ойлуулук же этиятсыздык менен мамиле кылган жана вандализм катары башталган аракеттер мыйзамда көрсөтүлгөн кесепеттердин келип чыгуусун чакырган учурда транспорт каражаттарын же жол катнашын жараксыз абалга келтирүүнүн составы боюнча квалификацияланусу зарыл жана милдеттүү.

Вандализмдин составынын субъективдик жана объективдик белгилери боюнча окшоштуктарга ээ болгон коомдук кооптуу аракеттердин чектеш составдары менен болгон анализи алардын салыштыруучу чектөөдө аныкталган айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн белгиленгендигин көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Күнөөлүүнүн аракеттерине туура укуктук баа берүү жасалган кылмышты туура квалификациялоого мүмкүнчүлүк түзүп, адилеттүү жазаны аныктап, биздин республикабыздын заманбап кылмыш-жаза саясатына туура келип, ага жооп берет.

ТЫЯНАКТАР

Жасалган изилдөө төмөнкү тыянактарды жана сунуштарды иштеп чыгууга өбөлгө жаратты:

1. Өлкөдөгү орун алган негативдүү социалдык-экономикалык, саясий жана идеологиялык процесстер коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы кылмыштардын, анын ичинде вандализмдин, санынын өсүүсүн чакырган салттуу эмес детерминанттардын пайда болуусуна түрткү жаратып, социалдык көрүнүш катары коомдогу өзгөрүүлөргө жооп берип, коомдун тынчтыгынын жана укуктук тартибинин түрдүү бузулуу формасында болуусу мүмкүн. Бүгүнкү мезгилде күчөп келе жаткан тарыхый маданий эстеликтерди булгоо, транспортто жана башка коомдук жайларда мүлктү бузуу менен байланышкан мындай аракеттердин социалдык кооптуулугу акыркы жылдары коом тарабынан активдүү талкууга дуушар болгон адамдын бузуучу аракеттеринин формасынын бири болуп саналат, анткени жазык мыйзамы менен корголгон коомдук мамилелерге зыян тийгизүүнү өзүнө камтыйт.

2. Вандализм үчүн жоопкерчилик тууралуу мыйзамчыгаруучулуктун өнүгүүсүнүн жүргүзүлгөн ретроспективалык анализи вандализм түшүнүгүнүн жоктугу мамлекеттин жана укуктун калыптануусунун тарыхый этаптары менен байланышкандыгын көрсөттү. Ошол эле учурда, түрдүү мезгилдеги ченемдик актыларда бир катар беренелердин иштелип чыгуусунун татаалдыгына карабастан, мүлктүн бузулуусу, булгануусу менен байланышкан аракеттер үчүн жоопкерчилик камтылып, кол салуунун объектисинин түшүнүгүнүн жоктугуна байланыштуу окшош курамдуу түрдүү нормаларда камтылган.

3. Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамчыгаруучулугунда вандализм түзүмү салыштырмалуу жаңы болуп саналат, анткени

вандализм курамына кирген аракеттер окшош курамдарда болгондугуна байланыштуу узак убакытта ЖКнын түрдүү беренелери менен квалификацияланат. Ошондуктан, бул курамга кирген суроолор, анын элементтери, кылмыштын предмети түрдүү ой пикирилерди, бирдей эмес көз караштарды жаратат.

4. Инсандын деформациясына алып келген социалдык экономикалык чыңалуунун курчугандыгы, адептик руханий, билим берүү маданий жана тарбиялык иштердеги кемчиликтер орун алган заманбап коомдун көйгөйлөрү жаштардын деструктивдүү аракеттеринде байкала баштап, социалдашуунун субъектилери тарабынан көзөмөлдүн жетишсиздигинин шарттарында оордошуп, бузуучу, антикоомдук аракеттердин түрдүү формаларына ээ боло баштады.

Жасалган изилдөө чет мамлекеттерде вандализм актылары менен күрөшүү жалгыз гана уюштуруучулук-алдын алуучулук гана эмес, ошондой эле мыйзамчыгаруучулук чаралар менен да жүргүзүлүп, ага ылайык, коомдук колдонууга арналган мүлккө кол салуу үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигин аныктоо жолу менен ишке ашырылгандыгын көрсөттү. Өзүнө вандализм менен байланышкан аракеттер үчүн жоопкерчиликти мыйзамчыгаруучулук жөнгө салган күрөшүүнүн алдыңкы тажрыйбасын талдоо мыйзамчыгаруучулуктагы кемчиликтерди гана аныктабастан, ошондой эле бул багыттагы ишти жакшыртуу максатында апробацияланган ыкмаларды колдонууну кеңейтүүгө негиз жаратат. Эл аралык тажрыйбаны изилдөө кылмыштуулук менен күрөшүүнүн билимдерин, методдорун жана тажрыйбасын байытууга түрткү жаратуу менен, ошол эле учурда ата мекендик илимдин мүмкүнчүлүктөрүн көбөйтөт.

5. Вандализм менен байланышкан аракеттер үчүн жоопкерчиликтин чет өлкөлүк жөнгө салуусунун тажрыйбасы чет өлкөлүк нормаларда күнөөлүүлөрдүн жасагана аракеттеринин чогултулган аныктамаларын колдонгондугун, кол салуунун предметинин

ачыктагандыгын көрсөтүп, бул аракеттердин тереңирээк негизделүүсүн талап кылат. Вандализм менен байланышкан азыркы мезгилдеги аракеттер коомдук тартип чөйрөсүндөгү мыйзам менен корголгон коомдук мамилелерге зыян тийгизүүгө багытталган адамдын мотивделген агрессивдик деструктивдик коомдук кооптуу аракеттерди түзөт.

6. Вандализм бардык кооптуу аракеттер сыяктуу коомдун натыйжасы болуп, тарыхый өзгөрүүсү болуп саналып, анын саясий, социалдык экономикалык жана маданий адептик жашоосунда орун алган процесстерден жана көрүнүштөрдүн көз каранды болуп, адамдын жашоосунун конкреттүү субъективдүү жагдайлары менен өз ара байланышта болуп, коомдук тартип чөйрөсүндөгү корголуп жаткан коомдук мамилелерге зыянын тийгизет. Бул аракеттер социалдык жашоонун жана ишмердүүлүктүн коомдук кооптуу натыйжасы болуп саналып, коомго зыянын тийгизет жана кылмыштуулуктун үстүнөн көзөмөл жүргүзүүнүн жыйынтыктарын шарттаган жана ага коом жетиштүү түрдө ээ болгон социалдык чаралардын колдонулуусун көзөмөл талап кылат.

7. Кылмыштуулуктун ушул түрү менен күрөшүүдө ички иштер органдарынын практикалык бөлүктөрү тарабынан тийиштүү көңүлдүн бөлүнбөгөндүгүн, вандалдык аракеттерге өз убагында чаралардын көрүлбөгөндүгүн анын абалына негативдүү таасирин тийгизгендигин жана анын латенттүүлүгүн белгилегендигин белгилеп кетүү зарыл. Ошону менен бирге, кызматкерлердин профессионалдык деңгээли менен кылмыштардын латенттүүлүгүнүн даражасынын ортосунда белгилүү өз ара байланыш бар болгондугун баса белгилейбиз. Оор кылмыштарды ачыктоонун приоритеттүүлүгү жана ошондой эле вандализм актылары менен байланышкан кылмыштарды ачыктоонун каалабагандыгы жана аларды биле албагандыгы кылмыштардын башка категорияларына каршы вандалдык аракеттерди жасоодогу күнөөлүүлөрдүн аныкталуусуна түрткү жаратпайт.

8. Вандализм менен байланышкан аракеттердин жасалуусунун жана алардын кесепеттеринин масштабдары тууралуу маалыматтардын жетишиздиги жана так эместиги иштердин реалдуу абалын анализдөөгө жана бул социалдык көрүнүшкө каршылык көрсөтүү боюнча натыйжалуу чараларды иштеп чыгуу үчүн жакынкы перспективага прогноздоого тоскоолдуктарды жаратат. Айтылган өзүнүн тастыкталуусун катталган кылмыштардын статистикасынын көп эместигине карабастан вандализм актыларынын бардык жерде орун алганда тапты.

9. Бүгүнкү күндө социалдык экономикалык көйгөйлөрдү чечүү менен биргеликте, коомдук жайларда жана коомдук транспортто, короодо, подъездде, лифтте, көчөдө, башка коомдук жайларда жүрүм турум эрежелерин үйрөтүүгө багытталган жаш муундар үчүн тарбиялык приоритеттик ориентирлерди издөө жана ошондой эле тез арада чечилүүсүн талап кылган актуалдуу маселе болгон имараттарды кордоону же коомдук мүлктү бузууну алдын алууну өзүнүн вектору катары кабыл алган заманбап жаштардын укуктук индифференттүүлүгүн жок кылуу максатында укуктук тарбия көңүл борборунда болуусу милдеттүү.

10. Вандализм криминологияда укуктук тартиптин чөйрөсүндө коомдук мамилелерге маанилүү коркунучтардын бири катары каралат. Дал ушул менен вандализмди алдын алуу концепциясы тыгыз байланышта болуп, өзүнүн тийиштүү өнүгүүсүнө ээ болуусу абзел, анткени имараттарды, курулуштарды жана жалпысынан коомдук тартипке бузуу аракеттерин жасоонун коркунучунун контекстинде интерпретацияланат.

Анын өнүгүүсү жана ошондой эле тийиштүү теоретикалык иштелмелердин зарылдыгы, күнүмдүк өсүп келе жаткан практиканын керектөөсү менен байланышкан. Бүгүнкү мезгилде вандализмди алдын алуунун натыйжалуулугун жогорулатуу коомдук тартипти ишеничтүү коргоону камсыз кылуу жана бул кылмыштык кол салуулардан коомдук жайларда мүлктү коргоо менен тыгыз байланышта болгондугу айкын.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Словарь современного русского литературного языка. [Текст] - М.: Русский язык, 1991. Т. 2. С. 240, 241.

2. Учебное пособие по Особенной части уголовного права. [Текст] – М., 2001. С. 140.

3. Кыргыз Республикасынын жоруктар жөнүндө кодекси. 2017-жылдын 1-февралы № 18. КР 2017-жылдын 24-январындагы №10 Мыйзамы менен 2019-жылдын 1-январында колдонууга киргизген.

4. Учебное пособие по Особенной части уголовного права. – М., 2001. С. 141.

5. **Ожегов, С.И.** Словарь русского языка. [Текст] / С.И. Ожегов – М., 1990. С.73.

6. **Даль, В.И.** Толковый словарь живого великорусского языка. [Текст] / В.И. Даль . - М., 1981. Т. 1. С. 163.

7. **Брокгауз, Ф.А.** Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. [Текст] / Ф.А. Брокгауз // https://modernlib.net/books/brokgauz_f_a/enciklopedicheskiy_slovar_v/read_6/

8. **Алетин, Р.А.** Проблемы квалификации вандализма. [Текст] / Р.А. Алетин //Пробелы в российском законодательстве. 2015, №4. С.222-225.

9. **Русаков, А.П.** Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с вандализмом [Текст] / А.П. Русаков: Дисс…к. ю. н. - М., 2001. С. 24-25.

10. Уголовное право России. Особенная часть [Текст] / Под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. - М., 1999. С.245.

11. **Скороходова, А.С.** Вандализм. [Текст] / А.С. Скороходова // Социологический журнал, 1999. № 3-4.

12. **Донченко, А.** Ненаказуемый вандализм? [Текст] / А. Донченко // Российская юстиция. № 6. 1998. С.21-24

13. **Фронченко, С.И.** Преступления против общественного порядка. [Текст] / С.И. Фронченко– Саратов, 1992. С.25.

14. **Лысак, И.В.** Механизмы и последствия деструктивной деятельности человека. [Текст] / И.В. Лысак– Таганрог, 1997. С.74-76.

15. **Кайзер, Г.** Криминология: Введение в основы [Текст] / Г. Кайзер: Перевод с немецкого / Отв. ред. К.Ф. Скворцов; Пер. В.Д. Балакина. - М., 1979. С. 223.

16. **Евменова, Е.М.** Вандализм: этиология, направление исследования и профилактики [Текст] / Е.М. Евменова // Проблемы совершенствования расследования и профилактики преступлений на современном этапе. - Уфа, 1990 С. 157-158.

17. **Свенсон, Б.** Вандализм - острая социальная проблема //Криминология и уголовная политика. [Текст] / Б. Свенсон - М.,1985. С. 118.

18. **Шурухнов, В.А.** Расследование вандализма. Учебное пособие. [Текст] / В.А. Шурухнов – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2005. – С. 44-46.

19. **Бобнева, М.И.** Социальные нормы и регуляция поведения. [Текст] / М.И. Бобнева - М.: Наука, 1978. С.212.

20. **Пирожков, В.Ф.** Криминальная психология. Психология криминальной преступности. [Текст] / В.Ф. Пирожков - М., 1998. Кн.1. С. 217-218.

21. **Бандурка, А.М., Зелинский, А.Ф.** Вандализм. [Текст] / А.М. Бандурка, А.Ф. Зелинский - Харьков, 1996. С. 25-27

22. **Алауханов, Е.О.** Криминология. [Текст] / Е.О. Алауханов – Алматы, 2008. С.484.

23. **Зимин, А.А.** Правда Русская. [Текст] / А.А. Зимин - М., 1999. С.37-38.

24. **Тихомиров, М.Н., Епифанов, П.П.** Соборное уложение 1649 года. [Текст] / М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов – М., Изд-во Моск. Ун-та, 1961. С. 92-95.

25. **Бенцианов, М.М.** Судебник 1497 года и складывание территории русского государства. Проблемы истории России. Вып.2. Опыт государственного строительства ХУ-ХХ вв. [Текст] / М.М. Бенцианов // http: //elar.urfu.ru /bitstream /10995 /2736/1/pristr-02-02.pdf

26. Устав князя Ярослава о церковных судах. Краткая редакция //Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. - Т. I. Законодательство Древней Руси. [Текст] - М., 1984. С. 169, 190.

27. Российское законодательство X-XX веков. Т.1: Законодательство Древней Руси. [Текст] – М., 1985. С. 149, 160-161.

28. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. - 3-е изд. [Текст] - СПб., 1903. - С. 436.

29. **Федорова, А.Н.** Система преступлений против собственности по Артикулам воинским 1715 года. [Текст] / А.Н. Федорова // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – Тольятти, 2013. С.385-387.

30. Общая характеристика преступлений против собственности по Уложению о наказаниях уголовных и исправительных 1845года. [Текст] // Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова. Вып.II. Серия 3. История, право. – Абакан, 2002. С.89-90.

31. Понятие и виды преступлений против собственности (сравнительно-правовой анализ) [Текст] // Право и общество. Материалы межвузовской научно-практической конференции. - Абакан, 2001. С.16-24.

32. **Фойницкий, И.Я.** Курс уголовного права. Часть Особенная.

Посягательства на личность и имущество. [Текст] / И.Я. Фойницкий - СПб., 1890. С. 307.

33. Законодательство первой половины XIX века. [Текст]- М., 1988. Т. 6. С. 256.

34. **Алешин, П.И.** Развитие российского уголовного права во второй половине XIX века. [Текст] / П.И. Алешин //Вестник Московского университета МВД России, 2010. №7. С.72-73

35. **Балыбин, В.А.** Уголовное уложение Российской империи 1903 года. [Текст] / В.А. Балыбин: Автореф. дисс… канд. юрид. наук. – Л., 1982. С.36.

36. **Кожоналиев, С.К.** Обычное право кыргызов. [Текст] / С.К. Кожоналиев – Бишкек, 2000. С.111, 125, 159

37. Ереже Токмакского чрезвычайного съезда биев. [Текст] – Верный, 1893. С.34

38. ЦГИАЛ СССР, ф.1396, оп.1, д.400, л.59

39. **Иванова, О.М.** Краткий очерк об истории становления советского уголовного законодательства об имущественных преступлениях (1917-1922 годы). [Текст] / О.М. Иванова //Вестник Московского университета МВД России. - М., 2014, №6. С.125-126.

40. Уголовный кодекс: Научно-популярный практический комментарий. [Текст] - М., 1925. С. 196.

41. Уголовный кодекс: Текст с постатейно систематизированным материалом законодательного и ведомственного характера. [Текст] - М., 1924. С. 676.

42. **Елисеев, С.А.** Преступления против собственности по УК РСФСР 1922 года. [Текст] / С.А. Елисеев // Сибирский юридический вестник, 2004. №1. С.28.

43. **Герцензон, А.А., Меньшагин, В.Д., Ошерович, Б.С.,**

Пионтковский, А.А. Уголовное право. Особенная часть. Государственные преступления. [Текст] / А.А. Герцензон, В.Д. Меньшагин, Б.С. Ошерович, А.А. Пионтковский - М., 1938. С.106.

44. Курс Уголовного права. В 5-ти томах / под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. [Текст] - М.: Зерцало, 2002. Т. 3. С. 393-398.

45. Бюллетень НКВД. 1923. 5 ноября. № 25.

46. **Карницкий, Д., Рогинский, Г.** Уголовный кодекс РСФСР. Пособие для слушателей правовых вузов, школ и юридических курсов. [Текст] / Д. Карницкий, Г. Рогинский. - М., 1936. С. 122.

47. Уголовное право. Учебник для юридических школ. [Текст] - М., 1947. С. 321.

48. Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. [Текст] – Фрунзе, 1982. №24, ст.202.

49. УК Киргизской ССР [Текст]. – Фрунзе, 1984. С.272.

50. **Пионтковский, А.А.** Курс советского уголовного права. [Текст] / А.А. Пионтковский - М., 1970. С. 342.

51. Комментарий к УК КР под ред. Курманова К.Ш. [Текст] – Бишкек, 2003. С.436.

52. Закон КР от 24 января 2017 года N10 с 1 января 2019 года. [Текст] // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111531?cl=ru-ru

53. Кодекс о проступках Кыргызской Республики. Вводится в действие Законом КР от 24 января 2017 года N10 с 1 января 2019 года. [Текст] //// http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111531?cl=ru-ru

54. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 24 января 2017 года N10. [Текст] // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111531?cl=ru-ru

55. **Власов, И.С.** Охрана исторических памятников в Германии [Текст] / И.С. Власов // Правовая охрана памятников истории и культуры в

зарубежных странах. - М., 2005. С. 44.

56. Уголовный кодекс Дании. [Текст] - СПб., 2001. С. 126.

57. Уголовный кодекс Швеции / пер. с англ. С. С. Беляева. [Текст] - М., 2000. С. 97.

58. Новый Уголовный кодекс Франции. [Текст] - М., 1993. С. 133, 134.

59. **Домрин, А.Н.** Охрана памятников истории и культуры в Великобритании // Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах. [Текст] / А.Н. Домрин – М., 2005. С. 29.

60. Примерный уголовный кодекс (США). [Текст] - М., 1969.

61. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. и предисл. Н.И. Мацнева; пер. Г.И. Мачковского. [Текст] - СПб., 2004. С. 331.

62. Уголовный кодекс Австрии. [Текст] - М., 2001. С. 86.

63. Закон об уголовном праве Израиля. [Текст] - СПб., 2005. С. 188, 190.

64. УК Китайской Народной Республики. [Текст] // https://asia-business.ru/law/law1/criminalcode/

65. Уголовный кодекс Турции. [Текст] - СПб., 2003. С. 324.

66. Уголовный кодекс Республики Болгария. [Текст] - СПб., 2001.

67. **Трещетенкова, Н.Ю.** Охрана памятников истории и культуры в Польше [Текст] / Н.Ю. Трещетенкова // Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах. – М., 2005. С. 83.

68. **Ансель, М.** Методологические проблемы сравнительного права// Очерки сравнительного права. [Текст] / М. Ансель - М., 1991. С. 38.

69. УК Республики Казахстан. [Текст] – Алматы, 2002.

70. УК РФ. [Текст] – Москва, 2008.

71. Уголовный кодекс Республики Беларусь. [Текст] - СПб., 2001.

72. Уголовный Кодекс Республики Молдова. [Текст] - СПб., 2003.

73. УК Республики Таджикистан от 21.05.1998. [Текст] //

http://online.zakon.kz/document/?doc_id=30397325

74. УК Республики Армения от 18.04.2003. [Текст] // https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/am/am012ru.pdf

75. УК Республики Узбекистан от 20.08.2015. [Текст] // http://fmc.uz/legisl.php?id=k_ug

76. Уголовный кодекс Эстонской Республики. [Текст] - СПб., 2001.

77. Уголовный кодекс Латвийской республики. [Текст] - СПб., 2001

78. УК Азербайджанской Республики от 30.12.1999. [Текст] // http://www.gender-az.org/index.shtml?id_doc=1147

79. УК КР. [Текст] – Бишкек, 2016. Ст.235.

80. **Кудрявцев, В.Н.** Предисловие к первому изданию. /В кн. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. [Текст] / В.Н. Кудрявцев – М., Волтерс Клувер, 2005. С.22-23.

81. **Кудрявцев, В.Н.** Социальные демографии. [Текст] / В.Н. Кудрявцев – М., 1992. С.31.

82. **Лунеев, В.В.** Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. [Текст] / В.В. Лунеев– М., 2005. С.40, 117-118, 283, С.298-299.

83. **Синельников, А.В.** Система критериев оценки деятельности правоохранительных органов и ее криминологическое значение. [Текст] / А.В. Синельников //Вестник Волгоградского гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. 2011. № 1 (14). С.159-162.

84. **Алауханов, Е.О.** Криминология. [Текст] / Е.О. Алауханов – Алматы, 2008. С.43.

85. **Алексеев, А.И.** Криминология: курс лекций. [Текст] / А.И. Алексеев - М., 1998. С.143-147.

86. Данные МВД Кыргызской Республики.

87. **Караханов, В.Е., Петров, С.В.** Организация комплексного использования сил и средств органов внутренних дел в охране общественного порядка и борьбе с преступностью. [Текст] / В.Е. Караханов, С.В. Петров. - М.: Академия МВД СССР, 1975. С.88.

88. Комментарий к УК КР под ред. Асаналиева Т.А. [Текст] – Бишкек, 2003.

89. Обезглавленный Ленин. [Текст] // https://24.kg/obschestvo /63255_sem_sluchaev_vandalizma_vnbspkyirgyizstane/

90. Украли на металл. [Текст] //https://24.kg/obschestvo/63255_ sem_sluchaev_vandalizma_vnbspkyirgyizstane/

91. **Макаренко, М.М.** Уголовная ответственность за вандализм [Текст] / М.М. Макаренко: Автореф. Дис…канд. юрид. наук. - М., 2006. С. 9.

92. Вандалы на кладбище. [Текст] // https://24.kg/obschestvo /63255_sem_sluchaev_vandalizma_vkyirgyizstane/

93. Железнодорожное граффити. [Текст] // http: //www.networkrail. co.uk/aspx/1022.aspx

94. Parliament of New South Wales Legislative Assembly, 22 January 2009. First Session of the Fifty-Fourth Parliament: Questions and Answers No. 108.

95. **Свенсон, Б.** Криминология и уголовная политика // Сборник материалов советско-скандинавского симпозиума. [Текст] - М.: Институт государства и права Академии наук СССР, 1985. С. 118-119.

96. **Гольдштейн, А.** Физиология вандализма. [Текст] / А. Гольдштейн. - Нью-Йорк, 1996. С. 36.

97. **Хаубер, А.Р.** Голландская перспектива о некоторых последствиях альтернативных санкций [Текст] / А.Р. Хаубер // Преступность, право и социальная сфера. 1991. № 15.

98. Семь случаев вандализма в Кыргызстане. [Текст] //https://24.kg/obschestvo/63255_sem_sluchaev_vandalizma_vkyirgyizstane/

99. **Босхолов, С.С.** Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. [Текст] / С.С. Босхолов - М., 1999. С. 139.

100. **Звекич, У.** Сравнение с обзорами виктимизации в странах Восточной и Центральной Европы. //Латентная преступность: познание, политика, стратегия. Сборник материалов международного семинара. [Текст] / У. Звекич– М., 1993. С.57.

101. **Макаренко, М.М.** Уголовная ответственность за вандализм. [Текст] / М.М. Макаренко: Дис… канд. юрид. наук. - М., 2006. С. 3.

102. **Евменова, Е.В.** Вандализм: этиология, направление и исследование профилактики // Проблемы совершенствования расследования и профилактики преступлений на современном этапе. [Текст] / Е.В. Евменова - Уфа: Издательство Башкирского университета, 1990. -168 с. С.155-159.

103. **Маркс, К., Энгельс, Ф.** Соч., т.3. [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. - С.440.

104. **Игнатенко, В.И.** Основы предупреждения антиобщественного образа жизни и рецидива преступлений несовершеннолетних. [Текст] / В.И. Игнатенко – Рязань, 1996. С.123.

105. **Грибоедов, А.С.** На пути к преступлению (трудновоспитуемые люди). [Текст] / А.С. Грибоедов. – Ленинград, 1928. С.53.

106. **Корженко, А.Л.** Молодежная субкультура как альтернативная форма социализации личности в юношеском возрасте [Текст] / А.Л. Корженко // Вопросы психологии. 2010. № 2. С. 88.

107. **Рогова, Е.Е.** Переживание одиночества подростками с разной

социальной направленностью [Текст] / Е.Е. Рогова // Вопросы психологии. 2002. № 5. С. 39.

108. **Джоробекова, А.М.** Проблемы совершенствования мер борьбы с преступностью несовершеннолетних (уголовно-правовые и криминологические аспекты) [Текст] / А.М. Джоробекова – Б., 2006. С.105, 92.

109. **Ситковская, О.Д.** Психология жестокости и вандализма // Проблемы обеспечения личной безопасности граждан: Труды Академии МВД. [Текст] / О.Д. Ситковская - М., 1995. С. 57.

110. **Алауханов, Э.О.** Преступность несовершеннолетних. Криминология. [Текст] / Э.О. Алауханов – Алматы, 2008. С.472.

111. **Векленко, С.В.** Уголовная ответственность за нарушение общественного порядка из хулиганских побуждений [Текст] / С.В. Векленко: Дис... канд. юрид. наук. -М., 1996. С. 122.

112. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации [Текст] / Отв. ред. А.И. Рарог. - М, 2004. С. 39.

113. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации [Текст] / Отв. ред. А.В. Наумов. – М., 1999. С. 594.

114. **Лукашук, И.И., Наумов, А.В.** Международное уголовное право. [Текст] / И.И. Лукашук, А.В. Наумов. - М., 1999. С. 179.